

 Open access

**Hallvard J. Fossheim &
Helene Ingierd (red.)**

ETISK SKJØNN I FORSKNING

Etisk skjønn i forskning

HALLVARD J. FOSSEIM OG HELENE INGIERD (RED.)

Etisk skjønn i forskning

Universitetsforlaget

Redaksjonelt arbeid, utvalg og introduksjon © Hallvard J. Fosheim og Helene Ingierd 2015.
Hvert enkelt kapittel © den respektive forfatter 2015.

Boken ble første gang utgitt i 2015 på Universitetsforlaget.

Materialet i denne publikasjonen er utgitt som Open Access / Åpen tilgang og er omfattet av åndsverklovens bestemmelser og Creative Commons-lisens CC-BY 4.0

Lisensen Creative Commons CC-BY 4.0 gir tillatelse til å kopiere, distribuere og spre verket i hvilket som helst medium eller format og til fritt å bearbeide materialet for hvilket som helst formål, inkludert kommersielle. Lisensgiver kan ikke kalle tilbake disse frihetene så lenge du respekterer disse lisensvilkårene. For slik spredning og bearbeiding gjelder følgende vilkår: Du må oppgi korrekt kreditering og en henvisning til lisensen, samt indikere om endringer er blitt gjort. Du kan gjøre dette på enhver rimelig måte, så lenge det ikke kan forstås som at lisensgiver godkjenner deg eller din bruk av verket. Du kan ikke på noen måte hindre andre i å gjøre noe som lisensen tillater.

Boken er utgitt i samarbeid med De norske forskningsetiske komiteer.

ISBN trykt utgave (print on demand): 978-82-15-02655-8

ISBN elektronisk open access-utgave: 978-82-15-02516-2

Henvendelser om denne utgivelsen kan rettes til:

post@universitetsforlaget.no

www.universitetsforlaget.no

Omslag: Universitetsforlaget

Sats: Laboremus Sandefjord AS

Innhold

INNLEDENDE BEMERKNINGER	9
<i>Hallvard J. Fossheim og Helene Ingierd</i>	
REGLER, BEGRUNNELSE OG ANSVAR I FORSKNINGSETISK SKJØNN	11
<i>Hallvard J. Fossheim</i>	
Skjønn, etisk skjønn og forskningsetisk skjønn	12
Et sjelens øye?	14
Skjær i sjøen	15
Det enkelte og det allmenne	17
Oppdagelse og rettferdiggjøring	18
Tre ting på en gang	19
Konklusjon	21
Litteratur	21
ER ETISK SKJØNN JEVNT FORDELT?	22
<i>Jakob Elster</i>	
Hva er godt etisk skjønn?	23
Hvordan måle hvem som har best etisk skjønn?	24
Skjønnsutøvelse ved anvendelse av regler	26
Når er «ren» skjønnsutøvelse uten anvendelse av regler aktuelt?	31
Hva innebærer ren etisk skjønnsutøvelse?	32
Hva kreves for godt etisk skjønn?	35
Konklusjon: Ulikt skjønn og behovet for sammensatte komiteer	37
Litteratur	38
BRUK AV SKJØNN FOR Å STYRKE INFORMASJON OG FRIVILLIGHET	39
<i>Knut W. Ruyter</i>	
Samtykke gjør ikke skjønn overflødig	40
Forsvarlighet: forsker som moralsk ansvarlig aktør	42
Samtykke overdrar ikke ansvar	42
Samtykke som beskyttelse mot involvering	43
Det skjøre samtykket og tillit	43
En signatur er ikke det samme som et informert samtykke	45
Samtykke som prosess	45
Autonomi strekker nesten aldri til alene	47

Grenser for skjønn og skjønnets feilbarlighet	47
Litteratur	49
INNLEVELSE, KUNNSKAP OG ERFARING	50
<i>Å legge til rette for godt skjønn</i>	
<i>Anette Brunovskis</i>	
Innledning	51
Kompass og kart, retningslinjer og skjønn	52
Innlevelse	53
Kunnskap og kontekst	54
Vurderinger og valg – hvilke hensyn veier tyngst?	56
Dårlig forsker eller dårlig menneske?	58
Litteratur	59
GODT SKJØNN I FORMIDLING AV VITENSKAPELIG USIKKERHET	61
<i>Helene Ingierd</i>	
Innledning	62
Mer kunnskap, mer usikkerhet	63
Utfordringer i formidlingen	65
Formidling av usikkerhet som forskningsetisk fordring	67
Sannhetsbestrebelse	69
Åpenhet	70
Konsekvenser av forskningen	71
Å se situasjonen	74
Konklusjon	75
Litteratur	76
BRUK AV TRADISJONELLE KUNNSKAPSFORMER I FORSKNING	77
<i>Deborah H. Oughton</i>	
Innledning	78
Grensedragningen mellom tradisjonelle kunnskapsformer og pseudovitenskap	79
Tradisjonell kunnskap og ressursutnyttelse	81
Tradisjonell kunnskap og involvering av interessenter	82
Konklusjoner	85
Litteratur	85

SKJØNNSUTØVELSE I STADFESTING AV PLAGIAT	87
<i>Torkild Vinther</i>	
Innledning	88
Hva er god skikk kontra plagiat i forskningsetisk forstand?	89
Definisjoner	90
Tre hovedregler	91
Brudd på god henvisningsskikk og plagiering	93
Plagiat i norsk sammenheng	93
Skjønnsmessige vurderinger av alvorlighetsgrad	95
Det konkrete skjønnnet – hva kreves?	97
Konklusjon	98
Litteratur	98
SKJØNN OG RIMELIGHET	99
<i>Hvordan sikre likebehandling på tvers av saker og institusjoner i medisinsk forskningsetikk?</i>	
<i>Kjersti Fjørtoft</i>	
Innledning	100
Skjønn og likebehandling	101
Nasjonale etiske komiteer	104
REK-systemet	106
Eksempel 1: Tolkning, forskjellsbehandling og koordinering	107
Eksempel 2: Hovedregel, unntak og samfunnsnytte	108
Hva bør gjøres for å sikre lik praksis mellom komiteene?	110
Avslutning	112
Litteratur	112
INSTITUSJONELLE RAMMER	114
<i>Vilkår for utvikling og kultivering av forskeres forskningsetiske skjønnsutøvelse</i>	
<i>Kristine Bærøe</i>	
Innledning	115
Forskningsetiske skjønn	
– en form for praktisk resonnering	116
Forskningsetisk skjønn og kompetanse	118
Forskningsetisk skjønnsutøvelse: Sensitivitet og dømmekraft	119
Forskningsetisk motivasjon og integritet til å handle i tråd med egne dommer	121

Trenger vi forskningsetiske kontrollinstanser dersom forskerne selv har solid forskningsetisk kompetanse?	122
Hvilke problemer kan vi forvente med hensyn til overlapp i aktørers forskningsetiske kompetanse?	124
Konklusjon: Institusjonelle betingelser til støtte for forsvarlig forskningsetisk praksis	125
Litteratur	126

Innledende bemerkninger

HALLVARD J. FOSSHEIM OG HELENE INGIERD

Skjønnsutøvelse er en unngåelig del av forskningsaktiviteten, og en avgjørende del av denne skjønnsutøvelsen er av etisk art. Slikt skjønn er ikke noe som kommer i tillegg til forskning, som en ekstra dimensjon man kan inkludere hvis man ønsker det, men en integrert del av valg av forskningsspørsmål, metode, fremferd overfor de man forsker på, sikring av informasjon, kommunikasjon av resultater og så videre. Fraværet av en enkel fasit i mange slike sammenhenger innebærer at alternativet til god skjønnsutøvelse ikke er unngåelse av valg som krever skjønn, men dårlig skjønnsutøvelse. Betydningen av god skjønnsutøvelse i en etisk forstand er kanskje aller mest åpenbar i direkte møte med mennesker som inngår i forskning, og ikke minst hvis det finnes en risiko for at forskningsprosjektet kan påføre deltakere skade eller belastning. Hvordan komme frem til den mest forsvarlige og hensiktsmessige tilnærmingen og utformingen når man skal sikre informert samtykke i et gitt prosjekt? Og hvordan legge til rette for best mulig skjønnsutøvelse i møtet med en bestemt utsatt gruppe i forskningen?

Skjønnsutøvelse er tilsvarende sentralt i forskningsetisk komitéarbeid. Forskningsetiske komiteer har både rådgivende og bestemmende funksjoner i forskningsetikk, og vurderinger i komiteene gir føringer for den forskningsaktiviteten som skjer i Norge. Beslutninger som tas vil dermed ha konsekvenser for enkeltmennesker, miljø og samfunn. At man treffer rett i sine konkrete råd og beslutninger, er dermed også viktig for å sikre en høy grad av berettiget tillit til forskning. Derfor er det desto mer vesentlig at skjønnsutøvelsen er god.

I utgangspunktet har forskerne selv og de forskningsetiske komiteene naturlig nok et helt spesielt ansvar og privilegium med hensyn til å legge til rette for og utøve godt forskningsetisk skjønn. Men det er på sin plass å minne om at også forskningsforvaltningen for øvrig (på både lokalt og nasjonalt nivå), de bevilgende instanser og allmennheten innehar viktige roller i det vi kunne kalle den forskningsetiske skjønnsøkonomien. For eksempel har de som finansierer forskning et ansvar både for å legge til rette for god skjønnsutøvelse og for selv å stå for den.

Forskningsetisk skjønn er dels ganske enkelt etisk skjønn, som igjen er en form for skjønn som skiller seg fra for eksempel estetisk skjønn. Forskningsetisk skjønn er imidlertid særegent ved at det angår aktiviteter og relasjoner som inngår i forsk-

ning. Slik skjønnsutøvelse synes å fordre ikke bare sunn fornuft og en evne til å se sammenhenger mellom generelle etiske prinsipper og konkrete utfordringer, men også en viss forståelse av hva forskning er og de metoder, standarder og normer som gjør seg gjeldende innenfor dette området.

God forskningsetisk skjønnsutøvelse går utover det man kan sikre ved mekanisk anvendelse av regler, men samtidig er godt skjønn avhengig av gode regelverk og retningslinjer. En rekke lover definerer krav til forskning, og De nasjonale forskningsetiske komiteene har for eksempel utviklet retningslinjer som omhandler rett ferdsel i relasjon til andre forskere og til forskningsdeltakere. Uten slike rammer vil både rettferd og legitimitet ved skjønnsutøvelse undergraves, både fordi disse rammene bidrar til begrunnelser og fordi de muliggjør en relevant grad av forutsigbarhet og likebehandling. Ikke minst fordi god skjønnsutøvelse krever begrunnelser, er rimelige skjønsmessige vurderinger noe annet enn vilkårlige beslutninger. Men et for detaljert og stivbent lovverk kan også føre til uheldige nedprioriteringer av skjønnsutøvelse, fordi det kan få aktørene til å tro at selvstendige vurderinger er overflødige. Ikke minst vil rammeverket uansett aldri kunne dekke alle de situasjoner man kommer opp i og de valg man må gjøre. Flere av forfatterne i boken påpeker da også viktigheten av et godt rammeverk, men understreker samtidig at dette er utilstrekkelig for å sikre gode vurderinger. I utøvelsen av godt skjønn fremheves særlig betydningen av empati og innlevelse og det å opparbeide seg erfaring innenfor et gitt område – noe som fordrer både kunnskap om forskningsfeltet og kjennskap til den konteksten man jobber innenfor.

Blant spørsmålene man bør ha et reflektert forhold til ved forskningsetisk skjønnsutøvelse, er forholdene mellom etiske teorier og etisk skjønn, mellom fagkompetanse og etikkfaglig kompetanse, mellom etikk og juss mer generelt og – i en komitésammenheng – mellom den enkeltes kompetanse og komiteens samlede kompetanse. Boken reiser også spørsmålet om godt skjønn er jevnt fordelt og hvem som eventuelt besitter et særlig godt (forsknings)etisk skjønn.

Denne bokens forskjellige bidrag illustrerer den store bredden både i hva som kreves av godt skjønn og i hvem kravet kan rette seg mot, og formidler dermed innsikter som også vil kunne ha overføringsverdi for andre samfunnsområder der skjønnsutøvelse inngår. God forskningsetisk skjønnsutøvelse støttes av refleksjon rundt hva skjønnsutøvelsen selv består i og hva som skal til for å hjelpe den frem. Det er vårt håp at tekstene i denne boken vil bidra til slik refleksjon.

Regler, begrunnelse og ansvar i forskningsetisk skjønn

HALLVARD J. FOSSHEIM er professor i filosofi ved Universitetet i Bergen. Han har vært sekretariatsleder for NESH (2011–2014), medlem i De nasjonale forskningsetiske komiteene og publisert om filosofihistorie, medier og forskningsetikk.

SAMMENDRAG God forskningsetisk skjønnsutøvelse er avgjørende for å sikre ansvarlig og nyttig forskning, enten man skal vurdere eller gjennomføre den. Artikkelen diskuterer hva forskningsetisk skjønn er og argumenterer for at skjønn må utøves gjennom godt begrunnede konklusjoner, som igjen forholder seg til relevante, generelle regler. Det argumenteres for tre viktige grunner for gode etiske begrunnelser: De skal gi handlingsveiledning, legitimitet og anerkjennelse.

NØKKELOORD skjønn, regler/regelfølgning, begrunnelse, ansvar, komité/etikkomité, legitimitet, Aristoteles

ABSTRACT Good exercise of ethical judgement is essential for ensuring responsible and useful research, whether one is evaluating or conducting it. The article discusses the nature of ethical judgement in research and argues that good judgement is not to be contrasted with the application of rules and principles, but on the contrary requires them. This feature also provides justification for the decisions reached.

Forskning krever meget vanskelige vurderinger, og feilvurderinger kan ha grelle konsekvenser.¹ Svikt i utforming eller gjennomføring av forskning kan i noen tilfeller ødelegge en barndom, forvolde urimelig stigmatisering av en gruppe eller sette menneskers liv i fare. I mindre alvorlige tilfeller risikerer man å redusere tiliten til forskningen eller å kaste bort penger som kunne vært brukt andre steder. God forskningsetisk skjønnsutøvelse er avgjørende for å sikre ansvarlig og nyttig forskning, enten man er satt til å vurdere den eller gjennomføre den. For både forskere og medlemmer i forskningsetiske komiteer er det derfor av stor betydning å reflektere kritisk over egen skjønnsutøvelse, noe som fordrer at man har en utviklet idé om hva forskningsetisk skjønn er for noe. I dette bidraget vil jeg presentere en skisse av hva forskningsetisk skjønn er, og argumentere for at en henvisning til skjønn ikke kan rettferdiggjøre fravær av begrunnelser, regler og prinsipper. Godt forskningsetisk skjønn viser seg tvert imot gjennom godt begrunnede konklusjoner.

SKJØNN, ETISK SKJØNN OG FORSKNINGSETISK SKJØNN

Forskningsetisk skjønn faller inn i et mye bredere landskap. Vi er avhengige av skjønn i det meste vi foretar oss. Ikke bare hjertekirurgi eller invasjonspanlegging, men også å krysse en trafikkert gate eller anslå hvor mye tid man trenger til en hyggelig middag: Det meste krever skjønn.

Man definerer gjerne skjønn som det som må ta over når regler kommer til kort. I den grad noe er så grei skuring at vi kan sette opp et enkelt og entydig regelsett som i seg selv gir oppskriften på suksess, står vi overfor en aktivitet eller handling som kan utføres uten skjønnsutøvelse. *Kan*, for det er ofte mulig å benytte skjønn selv om det fins regler man også kunne brukt. Dette siste poenget minner oss om at det i siste instans ikke alltid er reglene som kommer til kort, men regelfølgeren eller utøveren. For iblant er det jo slik at det fins regelsett eller oppskrifter vi ikke bruker.

Her har vi et interessant fenomen. For hvis vi tenker på utøveren og ikke bare på reglene, ser det ut til at regler på et vis er omgitt av muligheter for skjønnsutøvelse. Både mesterkokken og den håpløse amatøreren kan la oppskriften ligge. Forskjellen er at mens mesterkokken på et vis har opparbeidet en ekspertise som

---

1. Deler av argumentasjonen i dette kapitlet ble utarbeidet som del av forberedelsene til innlegg hos Kulturrådet i 2013 og De nasjonale forskningsetiske komiteene i 2014; takk til de tilstedeværende for deres kommentarer og spørsmål. Takk også til Helene Ingierd, Anne-Hilde Nagel og Franco Trivigno for skrevne kommentarer til tidligere versjoner av denne teksten.

gjør at hennes vurderinger underveis fungerer bedre enn slavisk regelfølgning, vil den elendige kokken bli oppfordret av sine middagsofre til å følge oppskriften neste gang.

Dette interessante fenomenet – at vi kan klassifisere både aktiviteter og utøvere ved grader av skjønnsutøvelse – kommer av at vi tenker på skjønn i lys av suksess eller vellykkethet. Hvis vi ikke hadde noe begrep om hva som kjennetegner en perfekt vol-au-vent eller en vellykket hjerteoperasjon, ville vi heller ikke vite hvem vi skulle berømme for deres ypperlige skjønn og hvem vi ville kritisere for å servere en svidd og klistrete søle eller for å ta livet av onkel. Vi kan ikke snakke meningsfullt om skjønn uten en underforstått idé om *godt* skjønn.

Det er altså både slik at forskjellige aktiviteter krever forskjellig grad av skjønnsutøvelse, og at forskjellige utøvere av en og samme aktivitet kan velge mer eller mindre eksplisitt regelfølgning. Men det fins grenser. Som sagt er nesten alt vi foretar oss avhengig av noen grad av skjønnsutøvelse for å ha håp om å la seg gjennomføre. Og det kommer både av at vi er en type vesener som, på godt og ondt, ikke kommer langt uten bruk av skjønn, og av det faktum at verden og livet nå en gang er så komplekse – innviklede, tvetydige og noen ganger vage – som de er.

Forskningsetisk skjønn er dermed i godt selskap. Forskningsetisk skjønn kan anses som et ikke klart avgrenset felt innenfor et bredere etisk skjønn, som angår spørsmål om etisk suksess – rett og galt, rettferdig og urettferdig, godt og ondt – i våre handlingsliv og omverden. Dette er det viktig å ha klart for seg: En kjerne i forskningsetisk skjønn er nettopp *etisk* skjønn – uten den siste har du ikke den første. Forskjellen består først og fremst i at forskningsetisk skjønn krever noe i tillegg. For å ha godt forskningsetisk skjønn, må man også ha nok erfaring med forskning til å forstå hva som er hva i for eksempel et forskningsprosjekt, et informert samtykke, en publiseringsstrategi eller en vitenskapelig metode. Man kan med andre ord ha etisk skjønn uten å ha trent opp et mer spesifikt forskningsetisk skjønn, men man kan ikke påberope seg godt forskningsetisk skjønn uten samtidig å påstå at man har en grad av etisk skjønn.

Etisk skjønn utgjør igjen en form blant flere av skjønn. En annen type skjønn som på noen måter er nært beslektet med etisk skjønn, er estetisk skjønn, også kalt smak. Dette er et skjønn som, hvis det er godt, setter en i stand til å vurdere kunstverk, landskap eller hva det måtte være ut fra estetiske kriterier som skjønnhet eller kunstnerisk nyskapning.

Andre former for skjønn angir ikke overraskende samtidig egne sfærer eller sider ved verden. (Ikke overraskende, ettersom vi kan analysere skjønn både ved utøvere og aktiviteter, og en aktivitet har sin mer eller mindre faste plass i verden.) Vi kan snakke om et strategisk skjønn: evnen til å tenke taktisk og treffe beslut-

ninger som lar en oppnå det man er ute etter, hva nå det måtte være. Eller et kognitivt skjønn: evnen til å se for eksempel den vitenskapelige innebyrden av et sett data, eller hvordan en tese kan testes eller harmonere med andre påstander.

Vender vi tilbake til det forskningsetiske skjønns sfære, er det særlig to grupper som bør være gode utøvere: forskere og medlemmer i forskningsetiske komiteer. Også andre grupper kan nevnes. Både politikere og allmennhet (det vil si de som stemmer på politikere eller på andre måter kan gjøre livet mer krevende for dem) har nok med forskning å gjøre til at verden blir litt bedre jo mer de er i stand til å vurdere forskningsetiske spørsmål. Og ikke minst av de som finansierer forskningen bør vi kunne kreve et minstemål av forskningsetisk skjønn. Gir man midler til et forskningsprosjekt som av etiske grunner ikke bør utføres uten endringer i prosjektbeskrivelsen eller protokollen, har man et åpenbart medansvar for det som måtte gå galt i prosjektet hvis en grad av forskningsetisk skjønnsutøvelse ville avslørt svakhetene eller farene på forhånd.

I virkeligheten overlapper flere av disse gruppene. Forskere tilhører tross alt også allmennheten, og forskningsetiske komiteer består i stor grad av forskere. Videre er det slik at både politikere og de som på andre måter legger økonomiske føringer på forskning gjerne trekker inn eksperter – forskere – i sine vurderinger og beslutninger. Det jeg har sagt hittil, og det jeg skal si i det følgende, har relevans for alle grupper. Men det er særlig aktivitetene til de to vesentligste overlappende gruppene – forskere og forskningsetiske komiteer – jeg vil fokusere på.

ET SJELENS ØYE?

Hva er så etisk skjønn? La oss begynne med Aristoteles. Det er ikke lett å lage en god teori om hva etisk skjønn – som altså vil si godt etisk skjønn – er for noe. Den mest troverdige, givende og utviklede teorien vi har om etisk skjønn, ble til for snart to og et halvt tusen år siden. Aristoteles kaller slikt skjønn *fronesis*, og det er en term som mange bruker den dag i dag når de skal prøve å si noe vettugt om evnen til å se an en situasjon og gjøre det rette i den.

Fronesis, ofte oversatt som «praktisk fornuft», kommer til sin rett når enkle regler ikke automatisk gir oppskriften på hva man skal gjøre. Ettersom virkeligheten nå en gang er så innviklet og omskiftelig som den er, finnes det ingen snarvei til etisk suksess. Fronesis er en egenskap som samler individets andre etiske egenskaper i et helhetlig blikk og en vurdering av hva som er relevant og vesentlig i situasjonen. Slik ser man hva situasjonen krever, og beslutter og handler deretter.

Selv om dette lyder nesten magisk, er det samtidig noe man kan kjenne igjen fra enkelte øyeblikk da man har vært på sitt beste. Man ser hva som må gjøres, gjør det, og alt går bra (eller så bra som det kan gå, gitt omstendighetene). Opplevelsen av en slik velgjørende klarhet er dels en opplevelse av å se hva forskjellige elementer betyr eller innebærer i en gitt sammenheng og i lys av hverandre. Og som regel uten regler; man kunne ikke klart seg med å følge en simpel regel eller to etter boken. Derfor fins det heller ikke noen slik bok; det ville være mye trøbbel å lage den, og umulig å bruke den i felten.

Med aristotelisk terminologi kan vi si at man ikke ville klare seg med universelle prinsipper. For handlinger angår det enkelte eller partikulære; hver handling er tross alt en enkelthandling i en gitt situasjon. Aristoteles sammenlikner fronesis med et «sjelens øye». «Så man bør ta ubeviste utsagn og oppfatninger til erfarnere og eldre folk, eller de med fronesis, like alvorlig som man tar beviser. Fordi de har et øye dannet av erfaringen, ser de rett.»²

Denne poetiske vendingen får frem at om vi skiller fra hverandre tenkning som noe mer abstrakt, noe som dreier seg om universelle ting, så er sansning eller persepsjon noe som angår konkrete enkeltting. God skjønnsutøvelse er noe som likner avgjørende på persepsjon: et blikk som tolker, forstår og gir grunnlag for valg og handling.

SKJÆR I SJØEN

Etisk – og dermed forskningsetisk – skjønn som et «sjelens øye» er en vakker tanke, og versjoner av den florerer når folk henviser til eget eller andres skjønn. Men den er ikke uproblematisk. Om vi vender tilbake til mer prosaiske anliggender, som forskningsforvaltning og forsvarlig gjennomføring av empiriske forskningsprosjekter, ser vi skjær i sjøen for en tenkemåte som reduserer skjønn til bare intuisjoner.

Forskning og forvaltning handler om folks liv. Beslutninger har som regel et nedslag utenfor forskningen eller forvaltningen selv. Noen ganger gjør de ting litt bedre, andre ganger kan de gjøre ting litt verre. Iblant gjør de ting mye bedre eller verre. Den gruppen som dette angår aller mest åpenbart, er forskningsdeltakere – mennesker som bidrar til forskning ikke som forskere, men som kilder til infor-

---

2. Sammenlikningen finnes i *Den nikomakiske etikk*, Bok VI, kapittel 12, 1144a29-30. Sitatet er fra foregående kapittel i samme verk og bok, 1143b11-14. Oversettelsene fra *Den nikomakiske etikk* er mine egne. (Hele verket er tilgjengelig i Stigen og Rabbås sin grundige norske oversettelse.)

masjon gjennom intervjuer, observasjon, prøvetaking, sammenstilling av personlige data og så videre. De mer dramatiske scenariene med hensyn til hva som kan gå galt, er ikke realistiske for de fleste prosjekter. Men bredden av hensyn som må tas for en tilfredsstillende gjennomføring, angår ikke bare slike skrekkscenarier. Alt etter metode og gjennomføring kan mulige uheldige sider ved forskningen være så ymse, fra opplevelsen av ikke å bli tatt alvorlig til å settes i direkte livsfare.

Selv om forskningsdeltakere utgjør en gruppe man skylder spesielle hensyn, er de heller ikke den eneste dimensjonen ved et prosjekt som må inkluderes i en vurdering. Det som skjer med en forskningsdeltaker, kan ha ringvirkninger hos dem han er i slekt med, kjenner eller på andre måter står i en relasjon til, direkte eller indirekte. Andre sider ved forskning som er etisk relevant, er uavhengige av forskningsdeltakere – eller av om prosjektet har noen forskningsdeltakere i det hele tatt. Enkelte prosjekter kan for eksempel innebære risiko for skade på natur og miljø. Og selv uten slike bekymringer er det en sannhet at forskning koster penger, og at penger er et begrenset gode. Både forskere imellom og i forholdet mellom forskning og samfunn er det behov for rimelighet og rettferdighet. En opplevelse av forskningens tilkortkommenhet kan også undergrave tilliten til forskningen mer generelt, hvilket igjen kan slå tilbake på offentligheten og i ytterste konsekvens på demokratiet (i den grad man er enig i at et velfungerende demokrati er komplekst nok til at man har behov for forskning som er tilliten verdig).

På hvilken måte setter «sjelens øye»-visjonen av forskningsetisk skjønn skjær i sjøen? Fordi den står i opposisjon til begrunnelser. Hvis en forsker eller komité henviser til skjønn som om dette var en endelig autoritet, og intet mer måtte sies, skyldes det trolig en opplevelse av egen fortreffelighet, eller egen tilkortkommenhet, eller begge deler.

For det som lokker ved den ensidige «sjelens øye»-forståelsen av forskningsetisk skjønn, er ikke bare at den tilbyr en grad av gjenkjennelse. Det er også at den tilbyr fripass mot å forklare seg. Hvis skjønn bare er snakk om å «se» noe, er det ikke stort mer å si om den saken. Hvis en eller annen autoritet mener seg å se noe som du ikke ser, kan man ikke gjøre stort mer enn å bygge videre på metaforen og anklage deg for blindhet. I en forskningsetisk komité drevet etter en slik forståelse av skjønn, vil hver og en være henvist til å rapportere hva han eller hun «ser» eller «føler» eller «har en intuisjon om», og så vil den egentlige tautrekkingen dreie seg om hvem som på annet grunnlag skal anerkjennes som autoritet i komiteen. Tilsvarende gjelder for forholdet mellom en slik komité og forskerne komiteen gir sine råd og anbefalinger til: Er forskeren uenig i deler av vurderingen underveis eller som sluttprodukt, blir det vanskelig å komme videre fordi det ifølge en slik forståelse av skjønn ikke er noe sted å gå. Det samme bildet gjentar seg også hvis

vi betrakter forholdet mellom forskeren og de hun forsker på, eller mellom forskeren og hennes phd-studenter eller assistenter. Opplever forskningsdeltakeren eller studenten at noe er etisk riv ruskende galt i plan eller gjennomføring, står vedkommende overfor det tause blikkets autoritet.

DET ENKELTE OG DET ALLMENNE

Reelt forskningsetisk skjønn er derimot ikke taust, slik denne tvilsomme fetteren er det. *Godt skjønn er i stand til å forklare seg* – til å gi begrunnelser, vise til konkrete hensyn, eller påpeke hvordan vurderingen henger sammen med grunnleggende prinsipper. Dette er et like definerende trekk ved godt skjønn som dets evne til å nå en helhetlig vurdering av hva som er relevant og vesentlig i en situasjon, og dernest omsette denne innsikten i konkret handling eller anbefalinger. Tenker vi oss noen som handler rett, men ikke makter å si noe fornuftig om konklusjonens premisser eller handlingens bakgrunn, kaller vi normalt ikke dette skjønn, men flaks. Forskjellen mellom skjønn og flaks er at skjønn ikke er stumt, men kan snakke for seg.

Nå er det ikke avgjørende for forskning og forvaltning hva Aristoteles kan ha sagt eller ikke sagt. Like fullt er det tilfredsstillende å påpeke at alle de som har påkalt ham som «sjelens øye»-visjonens far, ikke har lest hele teksten: «Det er heller ikke slik at fronesis utelukkende dreier seg om det allmenne. For å ha fronesis må man også kjenne det enkelte, ettersom fronesis angår handling, og handling består av enkeltting.»³ Hovedbudskapet er altså ikke at praktisk visdom – godt skjønn eller dømmekraft – bare handler om det enkelte, men at det *også* handler om det enkelte. Det allmenne forblir midt på scenen hele tiden.

Slik må det være, hvis skjønn skal være noe mer enn synsing. (Forskning)etisk skjønn er noe man kan bygge opp, noe man kan erverve gjennom erfaring. Hvordan skulle dette være mulig, hvis det ikke var noe å hente i én erfaring som man kunne ta med seg til det neste? Å ta med seg noe fra ett tilfelle til et annet er allerede å begynne å bygge opp mer generelle innsikter eller lærdommer. Hvis hvert tilfelle var så radikalt unikt at det ikke fantes noen overføringsverdi fra én sak til en annen, ville erfaring heller ikke gjort noen forskjell. Vi ville da levd i en verden der etisk skjønn var stumt: uten evne til å forklare seg, vise til mer generelle hensyn, eller angi begrunnelser for konklusjonene. Takk og pris er dette ikke vår virkelige verden.

Enten man er forskningsdeltaker, student, journalist eller borger, kan det alltid være på sin plass å be om en begrunnelse fra forsker, forskningsbemidler eller forskningsetisk komité. Og tilsvarende er det alltid på sin plass for den som spør-

---

3. *Den nikomakiske etikk*, Bok VI, kapittel 7, 1141b14-16.

res, å gi en begrunnelse som viser til mer generelle prinsipper og regler. Hvis konklusjonen er nådd ved skjønn og ikke ved syensing, flaks eller uflaks, skal konklusjonen uansett allerede ha i seg og bygge på slike mer generelle hensyn.

OPPDAGELSE OG RETTFERDIGGJØRING

Dette betyr selvsagt ikke at skjønnsutøvelse utelukkende går ut på å hente frem regler fra en bok. Det betyr heller ikke at det å nå en innsikt om hvordan et prosjekt bør utformes, eller om hvordan man bør respondere i en presset situasjon i felten, oppleves som å treffes av en stentavle med universelle regler. Enten man er forsker eller komitémedlem, består den umiddelbare opplevelsen snarere i en magesfølelse. Magefølelsen angår den konkrete situasjonen, valget eller prosjektet – «Slik kan man ikke behandle folk!», eller «*Dette* er løsningen!».

Poenget er bare at god forskningsetisk skjønnsutøvelse ikke kan tillate seg å stoppe der. God forskningsetisk skjønnsutøvelse kan gjerne begynne med en magesfølelse, og gjør det ofte, men slutter først ved en velbegrunnet konklusjon som viser til generelle regler og prinsipper.

Her kan det være nyttig å påkalle et skille fra klassisk vitenskapsteori. Dette er skillet mellom to forskjellige kontekster i forskningsarbeidet, oppdagelseskonteksten (engelsk *context of discovery*) og begrunnelseskonteksten (*context of justification*). I romantiserende fremstillinger av forskerens arbeid vektlegger man gjerne utelukkende oppdagelsen: Arkimedes som spretter opp av badekaret, eller Newton under epletreet. Men denne «eureka-versjonen» av hva forskning går ut på inkluderer bare halve bildet. Man kan gjøre sine vitenskapelige oppdagelser i badekaret eller foran PC-en, etter et slag i hodet eller i morfinrus. Denne oppdagelseskonteksten er næring for fine anekdoter, men er for øvrig ganske likegyldig. Å få en svimlende visjon eller en fin idé er ikke å ha produsert et vitenskapelig arbeid. Dette skjer først i begrunnelseskonteksten, der den inspirerende visjonen skal inkorporeres i et mer eller mindre bestående hele av andre resultater, teorier, data og metoder. Dette skjer ved nitide begrunnelser, logisk argumentasjon og henvisning til et uall kilder og belegg, og ved utforming og gjennomføring av empirisk testing av ymse slag.

Tilsvarende vil god forskningsetisk skjønnsutøvelse gjerne begynne med et blikk, en magesfølelse eller et bilde av hvordan noe kan løses. Dette er skjønnets oppdagelseskontekst. Men også her er det bare når begrunnelsen kommer til, at vi naturlig kan snakke om god skjønnsutøvelse. I virkeligheten går selvfølgelig de to kontekstene over i hverandre etter den første aha-opplevelsen, og begrunnelser og nye oppdagelser avløser hverandre. Det avgjørende er like fullt at begge er til

stede, og at begrunnelsene blir med like til sluttpunktet, enten det måtte være en anbefaling, et «Ikke godkjent»-stempel eller et prosjektdesign det er snakk om.

Men hva skjedde nå med påkallelsen av skjønn som evnen som trår til der regler kommer til kort? Først og fremst en realitetsorientering. At regler kommer til kort, betyr ikke at det ikke *finns* relevante regler. Det betyr derimot at reglene ikke kan anvendes mekanisk og automatisk. Eller, i tråd med Rosalind Hursthouses ord, at de ikke kan anvendes på en god måte av en hvilken som helst noenlunde oppegående fjortis.⁴ Det betyr også at det ville være umodent å forvente slutninger som eksplisitt bygger logisk vanntett bro mellom alle sakens diverse hensyn og konklusjonene, eller regler som angir matematisk eksakte algoritmer for vekting av hensyn mot hverandre. Det betyr derimot ikke at man forlater alle begrunnelseskrav eller generelle hensyn og prinsipper straks man tar skjønnshtatten på.⁵

TRE TING PÅ EN GANG

Det er flere grunner til å være takknemlig for at etisk skjønn også bygger på det allmenne og ikke bare på det enkelte (hva det nå skulle bety å bygge bare på det enkelte). Jeg vil trekke frem tre slike hensyn, som samtidig fungerer som helt vesentlige grunner til å etterstrebe gode etiske begrunnelser hos forskere og forskningsetiske komiteer.

1. *Handlingsveiledning*. Hvis hver komitéuttalelse bare var en unik dom, og hvert valg forskeren treffer utelukkende kunne vise til noens magesfølelse, ville vi heller ikke hatt noen mulighet til å lære av hverandre eller oss selv fra sak til sak. En god komitéuttalelse er ikke bare fruktbar for den forskeren eller det prosjektet den handler om. Den artikulere innsiktene på en slik måte at leseren kan overføre poengene til neste sak eller prosjekt. Kort og godt, en god utta-

---

4. Side 223–224 i Hursthouse, «Virtue Theory and Abortion».

5. Det finnes en relatert filosofisk debatt om hvorvidt etisk sannhet er kodifiserbar, det vil si hvorvidt etisk sannhet lar seg presentere som et endelig sett regler. Blant de mest leste og debatterte kritikerne av en slik forestilling er Jonathan Dancy og John McDowell. (Jf. f.eks McDowells artikkel «Virtue and Reason».) Men selv om vektlegging av etisk skjønn gjerne går hånd i hånd med at man benekter muligheten av et endelig sett etiske regler, følger slett ikke dette av nødvendighet. Man kan for eksempel mene at det i prinsippet ville være mulig å lage et slikt fullstendig regelsett, men at det ville vært for tungvint eller vanskelig å benytte det for den type vesener som vi er, og at vi derfor er henvist til skjønnsutøvelse i vår omgang med verden. (Jeg gjennomfører en mer detaljert diskusjon av disse spørsmålene i «Virtue Ethics and Everyday Strategies».)

- lelse eller anbefaling er *produktiv*. Tilsvarende er lærdommen en vordende forsker kan ta med seg fra en erfaren forsker etter et samarbeid eller veiledningsforhold, produktiv for den unge forskerens fremtidige aktiviteter. Dels vil overføringen skje gjennom å se og lære i situasjoner man selv er engasjert i, dels finner den sted gjennom samtaler der man forsøker å sette fingeren på de sentrale utfordringene og finne de beste løsningene. Innsikt i at skjønn har en vesentlig generell bestanddel kan forhåpentligvis motivere til en styrking av slik refleksjon. Under press i felten har man selvsagt ikke tid til å konsultere en universell regelbok. Men en person som har brukt tid til refleksjon over andres og egne erfaringer og uttalelser, en person som har forsøkt å ta lærdom av dem ved å tenke gjennom også de generelle sidene ved saken, vil være langt bedre rustet når han eller hun en gang befinner seg i en slik presset situasjon.
2. *Legitimitet*. Både forskning og komitésystem er bredt sett institusjoner som bør avkreves legitimitet. Og legitimitet består ikke bare i at man gjør det gode eller rette. Legitimitet fordrer også at det er åpenbart, eller kan gjøres åpenbart, at man gjør det gode eller rette. I et system som er velsmurt og teknisk velfungerende på andre vis, kan det stadig skorte på legitimitet hvis de som betaler for gildet eller på andre måter påvirkes av det, ikke har tilgang til innsikt i hvordan beslutningene og handlingene begrunnes. Dette er blant annet fordi legitimitet langt på vei har tre dimensjoner: forutsigbarhet, gjennomsiktighet og påvirkningsmulighet. Hvis komitébehandling fungerer som en rulett med helt uforutsigbare utfall fra sak til sak, kan forskeren som opplever dette med all rett steile overfor et system som ikke respekterer et grunnleggende prinsipp for både forvaltning og rasjonalitet mer generelt: Like tilfeller skal behandles likt, forskjellig behandling skal kunne begrunnes med henvisning til etiske relevante forskjeller mellom sakene. Selv om systemet rent faktisk følger visse prinsipper og regler (for eksempel i form av et solid og oppdatert sett detaljerte retningslinjer), er dette ikke tilstrekkelig hvis det ikke er synlig for mennesker utenfor systemet hva som er sammenhengene mellom prinsippene, sakene og konklusjonene. Og til og med hvis man får dette forklart som en del av prosessen, bør det finnes mekanismer som gjør det mulig å komme med tilbakemeldinger som i det minste over tid har påvirkningskraft til å forbedre systemet.
  3. *Anerkjennelse*. Anerkjennelse er tett forbundet med både forutsigbarhet og gjennomsiktighet, men lar seg ikke restløst redusere til noen av dem. Anerkjennelse angår relasjonen mellom to eller flere instanser, det være seg institusjoner, komiteer eller individer. Instansene må slett ikke være enige om alt for at man skal kunne tale om legitimitet – tvert imot kan total mangel på gnisninger være tegn på det motsatte. Men gjensidig anerkjennelse er nødvendig for

at systemet skal kunne karakteriseres som godt og velfungerende. I vår sammenheng vil dette være avgjørende ikke minst i forholdet mellom komité og enkeltforsker. Å anerkjennes vil langt på vei si at man behandles som et tenkende, ansvarlig vesen. Men komiteens anerkjennelse av individet består ikke dermed i at man er enig i alt individet mener og tilslutter seg alt individet ønsker å foreta seg. Anerkjennelse viser seg ved at komiteen gir rasjonelle begrunnelser for sine konklusjoner, og at disse begrunnelsene henger på greip sett i forhold til tidligere begrunnede konklusjoner fra komiteen. Slik fremviser komiteen samtidig sin egen rasjonalitet, ved at det blir tydelig at komiteen fremstår forutsigbart og rimelig fra sak til sak. Komiteen fremstår med andre ord selv som anerkjennelsesverdig ved på denne måten å anerkjenne forskeren. Uten denne kvaliteten vil et komitésystem raskt virke radikalt fremmedgjørende på et selvbevisst forskersamfunn.

Dette er ikke de eneste tre grunnene til å legge til rette for og avkreve gode etiske begrunnelser fra forskere og forskningsetiske komiteer. Men til sammen fremholder de sentrale verdier delt av forskning, forvaltning og allmennhet – verdier som det heller ikke fordrer all verdens ressurser å sikre i daglig praksis.

KONKLUSJON

Både forskningen og verden for øvrig er så komplekse at vi ikke kommer langt uten godt forskningsetisk skjønn. Om jeg har rett, og godt forskningsetisk skjønn er uløselig knyttet til gode begrunnelser og henvisninger til generelle prinsipper og regler, har dette konsekvenser for hvordan både forskning og komitésystem bør legges opp på en ansvarlig måte, med hensyn til både opplæring, vurderingspraksis og utforming av instrumenter som uttalelser, retningslinjer og andre ressurser.

LITTERATUR

Aristoteles: *Den nikomakiske etikk*. Oversatt av Arnfinn Stigen og Øyvind Rabbås.

Vidarforlaget, Oslo 2013.

Fossheim, Hallvard J.: «Virtue Ethics and Everyday Strategies», *Revue Internationale de Philosophie* 1/2014, 65–82.

Hursthouse, Rosalind: «Virtue Theory and Abortion», i Roger Crisp og Michael Slote (red.), *Virtue Ethics*, Oxford Readings in Philosophy, Oxford University Press, Oxford 1997, 223–224.

McDowell, John: «Virtue and Reason», *The Monist* 62 (1979), 331–350.

Er etisk skjønn jevnt fordelt?

JAKOB ELSTER har doktorgrad i filosofi og er seniorrådgiver i de regionale komiteer for medisinsk og helsefaglig forskningsetikk (REK) sør-øst. Han forsker på etikk og politisk filosofi, og har skrevet om moralske intuisjoner, doktrinen om dobbel effekt, og valg av barns genetiske egenskaper.

SAMMENDRAG Artikkelen drøfter om etisk skjønn er jevnt fordelt eller om noen har bedre etisk skjønn enn andre, og hvordan man i så fall kan måle etisk skjønn. Både skjønnsutøvelse ved anvendelse av regler og ren etisk skjønnsutøvelse krever evne til å identifisere de faktorene som er moralsk relevante og å forstå hvorfor de er det. Dette er egenskaper vi kan vurdere om folk har, og de som har disse i større grad enn andre, har bedre skjønn.

NØKKEWORD etisk skjønn, medisinsk forskningsetikk, regelanvendelse

ABSTRACT The article asks whether the capacity for discretionary moral judgement is evenly distributed or whether some people have better discretionary moral judgement than others, and, if this is the case, how we can measure discretionary judgement. The exercise of discretionary judgement requires the capacity to identify the factors that are morally relevant and to understand why they are so. The required qualities are such that we can objectively judge whether people possess them, and those who possess such qualities have better discretionary judgement.

«Sunn fornuft må være den av naturens gaver som er mest jevnt fordelt», skrev den franske renessansefilosofen Michel de Montaigne, ikke uten ironi, «for det er ingen som klager over at han ikke har fått nok av den.»¹ I denne artikkelen skal jeg spørre meg om man kan si det samme om etisk skjønn: Er godt etisk skjønn jevnt fordelt, eller er det noen hvis etiske skjønn er bedre enn andres?

Dette spørsmålet er relevant for forskningsetiske vurderinger og forskningsetiske komiteer på flere måter: Kan det forventes at medlemmer av etiske komiteer har bedre etisk skjønn enn andre personer? Og blant medlemmene av en komité, er det noen, for eksempel etikkrepresentanten, som, i kraft av sin kompetanse, kan antas å ha best etisk skjønn? Er etisk skjønn noe man kan trene opp? Hvis det er slik at etisk skjønn er jevnt fordelt, må svaret antas å være «nei» på alle disse spørsmålene. Hvis vi derimot tror at noens etiske skjønn er bedre enn andres, åpner dette for at komitémedlemmers etiske skjønn kan være spesielt godt og det blir relevant å undersøke om skjønnets kan trenes opp. Åpenbart er spørsmålet om fordelingen av etisk skjønn relevant også i svært mange andre sammenhenger enn forskningsetiske vurderinger; å ta opp disse sammenhengene faller imidlertid utenfor denne artikkelens rekkevidde. Jeg vil derfor illustrere diskusjonen med henvisninger til etiske vurderinger av forskningsprosjekter, primært fra medisinsk forskningsetikk, da det er det feltet jeg kjenner best.

Men hvordan kan man besvare spørsmålet som reises i tittelen? Et første utgangspunkt må være å beskrive hva etisk skjønn er for noe og hvordan etisk skjønn fungerer, og i denne artikkelen vil jeg utforske om en slik beskrivelse også kan hjelpe oss med å finne et svar på spørsmålet.

HVA ER GODT ETISK SKJØNN?

Etisk skjønn kan defineres som en måte å komme frem til et svar på et etisk spørsmål på uten at man mekanisk anvender en moralsk regel eller prosedyre for å besvare dette spørsmålet. Etisk skjønn brukes både der vi har etiske regler eller prinsipper som vi ønsker å anvende i en konkret situasjon, men der vi trenger skjønn for å anvende disse, og i vurderinger av om en handling er moralsk akseptabel i en situasjon der det foreligger få, eller ingen, etiske regler å anvende, slik at vi må nøye oss med det jeg vil kalle «ren etisk skjønnseting».

---

1. *Essais* Bok, II, kapittel XVII (side 319 i Garnier-Flammarion-utgaven fra 1979). Min oversettelse. For en diskusjon av sitatet, og bruken Descartes senere gjør av det, se Léon Brunschvicg, *Descartes et Pascal lecteurs de Montaigne*, side 115 i 1995-utgaven i serien «Agora les Classiques» (Pocket, 1995).

Godt etisk skjønn kan da, i hvert fall som et utgangspunkt, antas å være evnen til å komme frem til riktige svar i etiske spørsmål ved hjelp av skjønnsmessige vurderinger. Noen vil kanskje protestere mot dette utgangspunktet, og si at på det etiske feltet kan man ikke snakke om riktig eller feil svar, slik man kan på mange andre områder. Godt skjønn må derfor, vil disse mene, handle om noe annet enn evnen til å komme frem til riktige svar. Hvorvidt det finnes objektivt riktige svar på det etiske området, er et svært omstridt spørsmål, og jeg har ikke her plass til å argumentere for at det finnes objektive svar. Jeg vil nøye meg med å si at mye av den forskningsetiske debatten blir meningsløs hvis vi ikke i hvert fall har som utgangspunkt at noen svar er bedre enn andre, og ikke minst at noen svar er feil. Det er for eksempel et objektivt moralsk faktum at mange av nazistenes medisinske eksperimenter var umoralske. Hvis vi ikke har et slikt utgangspunkt, er det uklart hva vi gjør når vi prøver å finne ut om et prosjekt er forskningsetisk akseptabelt eller ikke. Jeg vil derfor i det følgende legge til grunn at det gir mening å snakke om objektivt riktige svar i etikken. Når det er sagt, finnes det en nært beslektet innvending, som har mer for seg, nemlig at vi ikke kan vite med sikkerhet hva det objektivt riktige svaret er. Dette får konsekvenser for muligheten for å måle hvem som har best etisk skjønn.

HVORDAN MÅLE HVEM SOM HAR BEST ETISK SKJØNN?

Hvordan kan vi besvare spørsmålet om noen har bedre etisk skjønn enn andre? Det kan være nyttig å ta utgangspunkt i en kontrast med en annen situasjon der det er spørsmål om hvem som gjør den beste skjønnsmessige vurderingen. La oss si at jeg skal male veggene i et rom og lurer på hvor mange liter maling jeg trenger. Hvis jeg ikke har målestokk og malingskalkulator tilgjengelig, må jeg nøye meg med å gjøre et skjønnsmessig anslag over hvor mye maling jeg trenger. Jeg har ikke malt så ofte, og det er ganske sannsynlig at jeg vil bomme grovt i min vurdering av hvor mye maling jeg trenger. En erfaren maler, derimot, vil med et raskt blick på rommet, gjøre en korrekt vurdering. Hvordan vet vi så at malerens skjønnsmessige vurdering er bedre enn min? Jo, fordi vi kan konstatere at maleren som regel kjøper akkurat så mye maling som trengs, mens jeg ofte vil ende opp med å kjøpe for mye eller for lite maling. Med andre ord: Vi har en fasit – hvor mange malingsspann det faktisk viste seg at vi trengte – som vi kan måle vår skjønnsutøvelse opp mot. I dette tilfellet, og i mange andre tilfeller der vi skal vurdere bruk av skjønn, er fasiten gitt av en empirisk undersøkelse. I andre tilfeller vil fasiten gis ved anvendelsen av en bestemt prosedyre, som *a priori* er garantert å gi riktig resultat.

På det moralske området, har vi ingen slik fasit. Selv om det skulle finnes riktige svar, kan ikke vi vite med sikkerhet hva de er. Det finnes ingen empirisk undersøkelse som kan fortelle oss om en moralsk vurdering er korrekt eller ikke. Det kan riktignok tenkes en empirisk undersøkelse av om konsekvensene av en handling var gode eller ikke, men disse undersøkelsene vil bare fortelle oss at det var riktig å begå handlingen hvis vi først godtar en bestemt etisk teori, nemlig objektiv handlingskonsekvensialisme, som sier at man alltid skal handle slik at konsekvensene av handlingen blir så gode som mulig. (I tillegg vil en slik undersøkelse kreve en teori om hva slags konsekvenser som regnes som gode.) Og situasjonen i dagens moralfilosofi er at det er ingen etiske teorier det er så bred enighet om at er korrekte, at man kan bruke disse som fasit for å vurdere folks skjønnsutøvelse. Det finnes av samme grunn ingen etisk prosedyre som kan anvendes og som er garantert å gi oss fasiten.

Heller ikke i den grad det er enighet om *hvilke* moralske regler vi skal anvende, finnes det noen fasit på hva som er den korrekte anvendelsen av disse reglene, så lenge anvendelsen av disse reglene krever bruk av skjønn. Det er for eksempel ingen kjent fasit på hva slags forventet nytte som kan sies å stå i forhold til risiko for forskningsdeltakerne når vi vurderer proporsjonalitetskravet i medisinsk forskning.

Hvordan kan man, i fraværet av en etisk fasit, finne ut om noen har bedre etisk skjønn enn andre? I malingseksemplet som jeg nevnte over, kan man merke seg at de fleste erfarne malere vil komme til omtrent samme konklusjon når de gjør en skjønnsmessig vurdering av hvor mange malingsspann som kreves for å male et rom, mens uerfarne malere typisk vil komme til svar som spriker med hverandre, fordi de bommer i forskjellige retninger. Kunne man tenke seg noe lignende på etikkens område? I så fall kunne man anta at hvis mange enes om samme resultat, har de godt etisk skjønn, mens de som kommer til resultater som få andre deler har dårlig etisk skjønn. Ideen bak ville være at den beste forklaringen på at mange kommer til samme konklusjon, er at denne konklusjonen er den rette. (Hvis vi for eksempel spurte 100 personer hva 7×13 var, og 90 av dem sa at det var 91, mens de 10 resterende alle oppga forskjellige tall, er den rimelige forklaringen på at 90 % kom til samme svar at dette faktisk er det rette svaret og derfor utpeker seg; ingen av de uriktige svarene utpeker seg på samme måte.)

Det er imidlertid ikke slik på det etiske feltet at vi kan forvente at det svaret som flest personer mener er riktig, faktisk er riktig. Det de fleste mener er riktig, kan likeså godt være et resultat av allmenne fordommer, som bare et lite mindretall har gjennomskuet. Historien har gitt nok av eksempler på dette fenomenet. Både i etikken og mer generelt, kan det at flertallet kommer til samme konklusjon skyl-

des at de alle går på den samme limpinnen, noe som for eksempel kan skyldes generelle kognitive mekanismer hos mennesket.²

Det er likevel fristende å si at hvis noen ved hjelp av sitt etiske skjønn kommer til et resultat som de aller fleste mener er ikke bare feil, men direkte moralsk hårreisende, som for eksempel at det er greit å drepe forsøkspersoner uten deres samtykke for forskningens skyld, så kan vi konkludere med at de har dårlig, ja endog elendig, etisk skjønn. Men selv den konklusjonen bør vi være forsiktige med. En del av de etiske vurderinger vi i dag ser på som åpenbart riktige kan en gang i fortiden ha virket hårreisende for de aller fleste, og det krevdes den gang spesielt godt etisk skjønn for å innse det vi i dag tar for gitt, nemlig at disse vurderingene faktisk var korrekte. Dette viser at man ikke kan trekke noen slutning fra at folk gjør vurderinger vi mener er åpenbart gale til at de faktisk har dårlig skjønn. Og selv om denne slutningen skulle være gyldig, vil den sjelden være relevant i vår sammenheng, da få medlemmer av etiske komiteer, eller forskere som er i dialog med slike komiteer, kan sies å ha et etisk skjønn som så åpenbart er dårlig. Det praktisk relevante spørsmålet er som regel ikke om noen har et åpenbart dårlig skjønn, men om noen, blant alle de som tilsynelatende har ganske godt etisk skjønn, har bedre skjønn enn andre.

Konklusjonen er at det ikke er noen åpenbar måte å fastslå hvem som har godt eller dårlig etisk skjønn på. Det betyr imidlertid ikke at ingenting kan sies om dette, men man må gå mer indirekte til verks. Løsningen ligger, tror jeg, i å se nærmere på hvordan etisk skjønn utøves i ulike situasjoner, og på hva som kreves for å utøve det. Jeg vil først se på bruk av skjønn i anvendelse av moralske regler, og deretter på «ren» etisk skjønnsutøvelse i situasjoner der man ikke har regler man kan anvende. Det er imidlertid glidende overganger mellom de to typene skjønnsutøvelse, og mye av det jeg sier under den ene overskriften er også relevant for den andre typen bruk av skjønn.

SKJØNNsutøvelse ved anvendelse av regler

Ett eksempel på bruk av skjønn i anvendelsen av en regel, hentet fra medisinsk forskningsetikk, er den allment aksepterte regelen om at forskning på mennesker bare er akseptabelt hvis risiko for deltakerne står i forhold til den forventede nytten av forskning, for deltakeren og/eller samfunnet.³ Denne regelen, kjent som

2. For en redegjørelse for slike mekanismer som kan gjøre at mange mennesker begår den samme feilen, se Daniel Kahnemans bok *Thinking, fast and slow* (Allen Lane 2011).
3. Denne regelen finner vi, med noe ulike formuleringer, i helseforskningsloven § 22 andre ledd, i forskrift om klinisk utprøving av legemidler til mennesker § 2-1, i Helsinkideklarasjonen art. 16 og 17 (i 2013-versjonen), i Europarådets tilleggsprotokoll til Oviedo-konvensjonen om biomedisinsk forskning, art. 6, og i andre sentrale tekster.

kravet om proporsjonalitet, er ikke en regel det går an å anvende mekanisk, og i de ulike tekstene der denne regelen legges frem, følger det få forklaringer av hvordan man skal anvende denne regelen. Det kreves etisk skjønn for å si om risiko står i forhold til nytte. Et annet eksempel på skjønnsanvendelse er når vi skal vurdere om kravet om fritt og informert samtykke er tilfredsstillende i et gitt forskningsprosjekt. Reglene der dette kravet er nedfelt⁴ sier lite om hva som skal til for at et samtykke er fritt og informert, og man må utøve skjønn for å vurdere om samtykke kan sies å være fritt og informert i det enkelte tilfelle.

Hva kan disse eksemplene fortelle oss om bruk av skjønn ved anvendelse av regler? For det første, at for å anvende reglene, må man forstå poenget med regelen. Hva slags, og hvor mye informasjon, er for eksempel nødvendig for at et samtykke kan sies å være informert? Er det tilstrekkelig at man bare gir informasjon om hva som skal gjøres med deltakeren og hvilken risiko det innebærer, eller plikter man å gi deltakerne fylldigere informasjon om prosjektet, inkludert for eksempel om prosjektets formål, finansiering, med mer, og i så fall hvor grundig?⁵ Det avhenger bl.a. av den underliggende begrunnelsen for kravet om informert samtykke. Det er vanlig å si at kravet om informert samtykke er begrunnet i et krav om respekt for forskningsdeltakerens autonomi. Men, som flere har påpekt, finnes det ulike forståelser av autonomi, og hvilket autonomibegrep man bygger på kan få implikasjoner for hva slags informasjon man plikter å gi deltakeren.⁶ Eksemplet viser at for å anvende regelen om samtykkekravet på en god måte, bør man ha en viss teoretisk forståelse for hvorfor vi har regelen, og ideelt også kjennskap til den pågående forskningsetiske debatten om formålet bak samtykkekravet.⁷

-
4. For eksempel helseforskningsloven § 13, Helsinkideklarasjonen artikkel 25–32, tilleggsprotokollen til Oviedo-konvensjonen, om biomedisinsk forskning, artikkel 13–14.
  5. Min forståelse av denne problemstillingen bygger på et foredrag Neil C. Manson holdt i Oslo 19. november 2013. Se hans kommende artikkel «Misleading by omission: rethinking the obligation to inform research subjects about funding sources», som kommer på trykk i *Journal of Medicine and Philosophy*.
  6. For dette poenget, se Tom Walker, «Respecting Autonomy Without Disclosing Information» i *Bioethics* vol. 27, nr. 7 (2013), 388–394. Etter en kritisk gjennomgang av ulike forståelser av autonomi, og deres implikasjoner for kravet til informert samtykke, konkluderer Walker, kontroversielt nok, med at ingen av de alminnelige forståelsene av autonomi krever noe mer enn minimal informasjon til deltakeren. Se også Mansons kommende artikkel, nevnt i forrige fotnote.
  7. Det kan innvendes at det regelverket vi har i en viss grad har tatt stilling til disse spørsmålene, slik at den enkelte som anvender reglene ikke trenger å gjøre det. Helsinkideklarasjonen inneholder for eksempel en fylldig liste over hva slags informasjon deltakerne må få, jf. artikkel 26. Men selv et slikt nærmere spesifisert krav til det informerte samtykket må tolkes når det skal anvendes i konkrete prosjekter, noe som krever en forståelse av hvorfor man har valgt å spesifisere kravet på den måten man har gjort.

Videre må man vite hva slags ting som er relevante for å vurdere om en moralsk regel er oppfylt. Dette vil i en viss grad følge av regelens ordlyd, slik for eksempel ulike formuleringer av kravet om fritt og informert samtykke peker på hva det innebærer at et samtykke er fritt og informert. Men regelen vil som regel ikke gi en komplett oversikt over hva som er relevant for å anvende den. Den gir bare en pekepinn som må utfylles med en god forståelse av formålet med regelen og av situasjonen regelen skal anvendes i. Ofte krever det innlevelsessevne å forstå situasjonen regelen skal anvendes i, og et «blikk» for hva som er etisk relevant i den aktuelle situasjonen.

Vi kan illustrere dette poenget ved å se på kravet om forholdsmessighet mellom risiko og forventet nytte. Når det gjelder forskning der man prøver ut en ny behandlingsform, forstås ofte dette kravet slik at forventet nytte *for den enkelte deltaker* må veie opp for risiko for deltakeren: En pasient skal ikke få dårligere behandling hvis han/hun deltar i et forskningsprosjekt, selv om forskningen kan gavne samfunnet.⁸ Det er ganske åpenbart at rent medisinske vurderinger, om for eksempel risiko for bivirkninger på den ene siden og økt sannsynlighet for overlevelse på den andre siden, er relevante når vi skal vurdere om dette kravet er tilfredsstillt. Men hvis man ikke ser at også andre ting enn rent medisinske vurderinger i snever forstand (vurderinger som angår målbare helseeffekter) også kan være moralsk relevante, kan det hende at man gjør en dårlig skjønsmessig vurdering. Ett eksempel er legemiddelutprøvinger på alvorlig syke kreftpasienter som har kort forventet levetid og ingen effektiv behandling tilgjengelig. Enkelte slike prosjekter innebærer svært alvorlige bivirkninger, og bare en lav sannsynlighet for økt overlevelse. La oss si at man for et slikt prosjekt, basert på rent medisinske avveininger, vurderer situasjonen slik at deltakelse ikke er til nytte for den enkelte pasient.⁹ Følger det at proporsjonalitetskravet ikke er tilfredsstillt? Ikke nødvendigvis, for også andre faktorer enn de rent medisinske kan være relevante.¹⁰ En slik faktor kan for eksempel være at deltakelse gir deltakeren et håp og en følelse av å ikke gi opp.¹¹ Hvor stor vekt man skal legge på en slik faktor kan selvfølgelig diskuteres, men hvis man ikke ser at en slik faktor kan være relevant, kan man ikke

---

8. Om denne forståelsen er riktig, er riktignok kontroversielt. For en beskrivelse og kritikk av denne forståelsen av proporsjonalitetskravet, se for eksempel David Wendler og Franklin G. Miller, «Risk-Benefit Analysis and the Net Risks Test» i *The Oxford Textbook of Clinical Research Ethics* (redigert av Ezekiel J. Emanuel et al.), Oxford University Press 2011, 503–513.

9. Dette er riktignok langt fra noen åpenbar vurdering å gjøre – se nedenfor.

10. For ordens skyld: Med uttrykket «rent medisinske vurderinger» mener jeg ikke å antyde at leger bare tar slike vurderinger i betraktning.

11. Viktigheten av denne typen faktorer understrekes i Maria Merritts artikkel «Moral Conflict in Clinical Trials», *Ethics*, vol. 115, nr. 2 (2005), 306–330.

engang vurdere hvor viktig den er. En god skjønnsmessig anvendelse av proporsjonalitetskravet krever dermed at man har et blikk for hvilke fordeler, og hva slags risiko, som kan være relevante.

I tillegg til å vite på generelt grunnlag hvilke faktorer som er viktige for å anvende en regel, og dermed hva man skal se etter når man anvender denne regelen i en konkret sak, må man ha evnen til å identifisere og beskrive disse faktorene så godt som mulig i den konkrete saken. Proporsjonalitetskravet kan illustrere også dette poenget. Selv om ikke bare medisinske vurderinger i snever forstand er viktige, utgjør disse likevel utgangspunktet for en proporsjonalitetsvurdering: Man kan ikke vurdere om risiko står i forhold til forventet nytte før man har det klart for seg hvilken risiko deltakelse innebærer, og hvilken nytte som kan forventes. Og å gi en klar beskrivelse av risiko og forventet nytte er ofte en svært vanskelig oppgave: Den krever generell medisinsk kompetanse, samt detaljert kunnskap både om hvilke behandlingsalternativer som finnes for den aktuelle pasientgruppen, og om det som er gjort av tidligere forskning på den behandlingen man ønsker å prøve. Dette er ikke strengt tatt en etisk vurdering, men mer en vitenskapelig vurdering av sannsynlighetene av ulike utfall. Først når denne vitenskapelige vurderingen er gjort, kan man gjøre en etisk vurdering av hva som er akseptabelt. Den etiske vurderingen forutsetter dermed en stor grad av medisinsk fagkunnskap.

Gitt dette bildet, har ikke-medisinere, og endog medisinerer som ikke er spesialister på det aktuelle feltet, et dårlig utgangspunkt for å anvende proporsjonalitetsvurderinger. Og en etisk skjønnsvurdering basert på en mer eller mindre amatør-messig gjetning om prosjektets risiko/nytte-profil kan ikke bli bedre enn denne gjetningen. Den åpenbare løsningen på dette problemet er eksplisitt å dele proporsjonalitetsvurderingen i to etapper: Først gjør man en vitenskapelig vurdering av risiko/nytte-profilen knyttet til deltakelse, deretter gjør man en etisk vurdering av om denne er akseptabel. Så fremt resultatet av den første etappen er beskrevet på en forståelig måte, kan også ikke-eksperter gjøre den etiske vurderingen. Men selv om denne løsningen har mye for seg, og i praksis nok er uunngåelig, bør vi ikke underslå dens svakheter. Den forutsetter at vi kan gi en helt verdinøytral vurdering av sannsynligheten for ulike utfall, gitt ulike behandlingsvalg. Men dette kan vi kanskje ikke alltid. Hvis sannsynlighetene ikke lar seg tallfeste nøyaktig ved hjelp av en objektiv metode, vil etiske vurderinger spille inn når man – ofte basert på et lite grunnlagsmateriale – vurderer sannsynligheten for et gitt utfall som for eksempel «liten».¹² Og det er heller ikke gitt at man kan gjøre en god etisk skjønnsvur-

---

12. For dette poenget, se Philip Kitcher, *Science in a Democratic Society*, Prometheus Books (2011), 33–34.

dering hvis man bare har fått presentert faktagrunnlaget for denne vurderingen uten å forstå det fullt ut.

I andre tilfeller vil den etiske vurderingen og faktavurderingen som denne bygger på i enda større grad gli over i hverandre. Ta spørsmålet om et samtykke kan sies å være fritt hvis deltakeren er i et avhengighetsforhold til den som innhenter samtykke, for eksempel fordi det er vedkommendes behandlende lege som innhenter samtykket. Å ta stilling til dette krever en del faktakunnskap om hva avhengighetsforholdet består i, samt om menneskelig psykologi. Denne faktakunnskapen kan kreve at den som gjør vurderingen enten selv har relevante erfaringer, eller har den nødvendige innlevelsesevne: For en som aldri har vært kronisk syk, kan det for eksempel være vanskelig å forstå det forholdet som utvikler seg over mange år mellom en kronisk syk pasient og hans/hennes lege. Og det er ingen klar overgang mellom forsøket på å forstå dette avhengighetsforholdet og vurderingen av om et samtykke gitt i en slik situasjon kan sies å være fritt.

Når man har en oversikt over hvilke faktorer som er relevante for å anvende en gitt regel, og en god forståelse av disse faktorene i det aktuelle tilfellet man skal vurdere, må man gjøre en vurdering av om kravet regelen stiller er tilfredsstillt. Denne vurderingen følger som regel ikke automatisk av de to foregående trinnene. Når vi for eksempel etter beste evne har identifisert alle relevante risikoer og forventede fordeler av et forskningsprosjekt, må det gjøres en skjønnsvurdering av om risiko står i forhold til forventet nytte. Denne vurderingen er ofte svært vanskelig, da fordeler og ulemper ofte er av ulik type, og det ikke finnes noen felles målestokk for å si om en fordel – for eksempel en økt sannsynlighet for langtids overlevelse – veier opp for en økt risiko for alvorlige bivirkninger.¹³

For å oppsummere denne seksjonen: En skjønsmessig anvendelse av en regel består av tre trinn.

1. Man må forstå poenget med regelen.
2. Man må identifisere de faktorene som er relevante for å anvende regelen.
3. Man må vurdere om betingelsene regelen stiller er tilfredsstillt.

Det er glidende overganger mellom trinnene, og de avhenger også av hverandre. Man kan ikke vite hva slags ting man skal se etter (trinn 2) hvis man ikke forstår poenget med regelen (trinn 1). Og man kan ikke vurdere om regelens betingelser er tilfredsstillt før man har en god forståelse av de ulike relevante faktorene. Selv

---

13. For en god diskusjon av hvor vanskelig slike vurderinger er, se Alex Rajcezi, «Making Risk-Benefit Assessments of Medical Research Protocols» i *The Journal of Law, Medicine, & Ethics*, vol. 32, nr. 2, 2004, 338–348.

om det primært er i trinn 3 at den etiske vurderingen gjøres, og etisk skjønn er relevant, kan altså ikke denne vurderingen gjøres uavhengig av de to forrige trinnene.

NÅR ER «REN» SKJØNNsutøvelse UTEN ANVENDELSE AV REGLER AKTUELT?

Mye av det jeg nå har sagt gjelder like mye når vi utøver etisk skjønn uten å anvende regler, altså det jeg kaller «ren etisk skjønnsutøvelse». Det er likevel noen særpreg ved slik «ren» skjønnsutøvelse som gjør at det kan være verdt å se spesielt på den. Et første spørsmål blir da hvor ofte det er aktuelt å utøve etisk skjønn uten at vi gjør dette ved anvendelse av regler. Noen vil si at dette alltid er aktuelt, fordi det ikke finnes gyldige regler eller prinsipper i etikken, det finnes i beste fall tom-melfingerregler, som ikke alltid gir riktig svar.¹⁴ Men selv hvis vi tror at det finnes allmenngyldige etiske regler på en del områder, kan det tenkes at vi står ovenfor en helt ny type etisk utfordring, som disse reglene ikke er ment å dekke, og der vi bare kan bruke vårt etiske skjønn.

I forskningsetikken, og ikke minst i forskningsetikken slik den utøves av etiske komiteer som har et lovverk å forholde seg til, er vi imidlertid i den situasjonen at vi har regler vi må anvende, så det «rene» skjønn kan kanskje virke irrelevant. Til dels inneholder særlig helseforskningsloven (men også andre relevante lover) en hel del regler som må anvendes, så som proporsjonalitetsregelen og samtykkekravet. Til dels følger det av forskningsetikkloven at komiteene skal gjøre sin vurdering i henhold til «anerkjente etiske normer».¹⁵ I hvert fall på det medisinske feltet, er det naturlig å tenke at dette uttrykket blant annet viser til sentrale tekster som Helsinkideklarasjonen, som inneholder mange regler (dels overlappende med helseforskningslovens) for forsvarlig forskning. Videre kan etiske komiteer ha utviklet egne retningslinjer som de arbeider etter.¹⁶ En komité som må forholde seg til slike regler kan neppe sies kun å utøve et rent etisk skjønn slik jeg har definert det.

-
14. Dette er posisjonen til såkalte «moralske partikularister», som Jonathan Dancy er den mest fremtredende representant for. (For en introduksjon til moralsk partikularisme, se Dancy, Jonathan, «Moral Particularism», *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Fall 2013 Edition), Edward N. Zalta (red.), URL = [<http://plato.stanford.edu/archives/fall2013/entries/moral-particularism/>].) I min forståelse av ren etisk skjønnsutøvelse, er jeg inspirert av Jonathan Dancy, men man kan godta det jeg skriver her uten å være moralsk partikularist.
15. Dette poenget understrekes av Jan Fridthjof Bernt i et intervju i bladet *Forskningsetikk*, 2014-1, s. 16–17.
16. Se for eksempel de ulike retningslinjene utviklet av De nasjonale forskningsetiske komiteene i Norge [www.etikkom.no].

Samtidig tror jeg at en helhetsvurdering av et forskningsprosjekt alltid vil innebære noe mer enn bare en anvendelse av de relevante forskningsetiske reglene. Én grunn til det er at de ulike forskningsetiske reglene vi anvender bare utgjør *nødvendige* betingelser for at et prosjekt er forsvarlig. Selv til sammen utgjør ikke reglene nødvendigvis et sett med *nødvendige og tilstrekkelige* betingelser for at et prosjekt skal være forsvarlig. Det kan være sider ved et prosjekt som de allmenne forskningsetiske reglene vi anvender ikke plukker opp, men som likevel gjør at dette prosjektet ikke er forsvarlig, til tross for at det tilfredsstillende disse reglene.¹⁷ For å vurdere om dette er tilfelle, må man gjøre en skjønnsmessig helhetsvurdering av prosjektet, ikke bare anvende forskningsetiske regler. Dette vil være en form for ren skjønnsutøvelse.

En annen og beslektet grunn til at en vurdering sjelden bare består i regelanvendelse, er at man ikke nødvendigvis kan stole på at de gjeldende forskningsetiske reglene faktisk er de moralsk riktige reglene, altså de reglene man bør anvende.¹⁸ En ren skjønnsmessig vurdering av et forskningsprosjekt vil derfor kunne fungere som en sikkerhetsmekanisme: I tilfeller der de reglene vi anvender skulle være feil, eller ikke dekker alt, vil en rent skjønnsmessig vurdering av et prosjekt kunne føre til en annen konklusjon enn en anvendelse av reglene, selv om man anvender reglene helt korrekt og med fornuftig bruk av skjønn. Og rent faktisk mistenker jeg at det er slik at mange, når de skal gjøre en forskningsetisk vurdering av et prosjekt, først gjør en ren skjønnsmessig vurdering av prosjektet – uten å anvende noen regler – og først deretter anvender reglene for å se om de gir samme svar som den rene skjønnsmessige vurderingen.

HVA INNEBÆRER REN ETISK SKJØNNSUTØVELSE?

Hva innebærer det så å bruke etisk skjønn i en situasjon der man ikke har etiske regler å støtte seg på, og der det ikke er regelanvendelsen som krever at man bru-

---

17. Ett mulig eksempel er at et prosjekt kan innebære en form for rekruttering av forskningsdeltakerne som i seg selv er problematisk – for eksempel at man rekrutterer deltakere på bakgrunn av egenskaper de har, men som de ikke selv er klar over, som for eksempel genetiske disposisjoner. Dette er en problemstilling det gjeldende regelverket, i hvert fall for medisinsk forskning, sier lite om.

18. En grunn til å være skeptisk til at de allmenne forskningsetiske reglene alle er moralsk korrekte, er at noen av de sentrale forskningsetiske tekstene der disse reglene er nedfelt både har vært omstridt og av og til revidert. Hvis en regel finnes i én versjon av Helsinkideklarasjonen, men ikke i en senere versjon, kan vi slutte at i hvert fall en av disse versjonene inneholdt en uheldig regel (eller et uheldig fravær av en regel). Og dette gir grunn til å ikke stole blindt på de reglene vi i dag anvender.

ker skjønn? Én kontrast med regelanvendelse er at når vi har anvendt en regel, følger det ikke at vi har en konklusjon om hva som er riktig å gjøre. En regel kan gi én nødvendig betingelse for at et prosjekt er akseptabelt, og denne betingelsen kan være tilfredsstilt selv om prosjektet alt tatt i betraktning kan være uakseptabelt. Når vi ikke anvender regler, er det derimot den endelige konklusjonen (ofte kalt en «alt tatt i betraktning»-konklusjon) vi er ute etter: Er dette prosjektet moralsk forsvarlig eller ikke?

Hvordan bruker vi etisk skjønn for å svare på dette spørsmålet? På en eller annen måte innebærer det å «se» hva som er det riktige å gjøre. Dette lyder mystisk, og kanskje vil det alltid være et element vi ikke kan forklare ved utøvelsen av etisk skjønn, og ved moralsk dømmekraft mer generelt. Vi vil nok aldri kunne få en vitenskapelig teori om moralsk dømmekraft på lik linje med den teorien som forklarer hvordan vi oppfatter verden rundt oss ved hjelp av sansene våre. Men noe kan vi kanskje si.

Jeg nevnte at når man anvender en regel, må man ha et blikk for hvilke moralsk relevante faktorer vi trenger å ta i betraktning for å anvende regelen. Noe lignende gjelder for rene etiske skjønnsvurderinger, med den sentrale forskjellen at det vi trenger å identifisere er alle faktorer som er moralsk relevante, ikke bare for å vurdere samtykke eller proporsjonalitet, men for å vurdere *alle* etiske hensyn som gjør seg gjeldende i et prosjekt. Og i motsetning til hva som gjelder ved regelanvendelse – der regelen gir oss en pekepinn om hvilke faktorer vi bør ta i betraktning – finnes ingen slik pekepinn ved ren etisk skjønnsutøvelse. Når vi konfronteres med et moralsk problem – for eksempel et problematisk forskningsprosjekt – vil problemet kunne beskrives i svært stor detalj, og tusenvis av elementer kan i teorien være relevante for å finne ut hva som er etisk riktig.¹⁹ Godt etisk skjønn krever at vi klarer å identifisere og fokusere på de rette elementene, for så å finne ut hva som er det rette å gjøre.

Når vi så først vet hvilke sider ved et problem vi må ta i betraktning, er neste trinn å komme til en konklusjon om hva som er det moralsk riktige å gjøre. Som ved regelanvendelse, kan vi altså skjematisk identifisere ulike trinn i den rene etiske skjønnsutøvelsen.

Trinn 1: identifisere de moralsk relevante faktorene i en sak (og identifisere hvorfor og hvordan de er viktige)

Trinn 2: komme til en konklusjon om hva som er det riktige å gjøre, basert på en identifisering av de moralsk relevante faktorene i saken

---

19. Jf. Jonathan Dancy, «The role of imaginary cases in ethics», *Pacific Philosophical Quarterly* 66 (1985), 141–153.

Begge trinnene er viktige for god etisk skjønnsutøvelse. Trinn 2 er viktig fordi det sjelden følger direkte av en identifikasjon av de moralsk relevante faktorene hva som er det riktige å gjøre (i hvert fall ikke i moralsk kompliserte saker). Og akkurat dette steget har, som nevnt, noe mysteriøst ved seg. Men det er mulig at jobben med å identifisere de moralsk relevante faktorene også kan gjøre det lettere å finne ut hva som er det riktige å gjøre.

Hva innebærer det å identifisere de moralsk relevante faktorene i en sak? Først og fremst må man ha et «blikk» for hva som er de moralsk viktige sidene ved en situasjon. Som nevnt vil et forskningsprosjekt innebære et utall elementer, men ikke alle disse trenger man å fokusere på. Det går an å bomme ved at man overfokuserer på lite relevante detaljer og lar dem bli representative for hele saken. Og det går an å bomme ved at man ikke tar i betraktning en faktor som kan være viktig. Et godt blikk vil være et som ikke bommer på disse måtene.

Man kan sammenligne et manglende blikk for hva som er etisk relevant med dårlig sosial teft (noe som for øvrig også kan være etisk relevant). Ta en brautende person som i et selskap høyløst snakker om et tema som en av gjestene åpenbart finner svært ubehagelig. Hvis den brautende gjesten hadde vært klar over at den andre gjesten fant dette ubehagelig, kan det godt hende at hun ville ha vært i stand til å forstå at hun burde holde munn eller snakke om noe annet. Problemet hennes er ikke at hun ikke evner å trekke de riktige slutningene når hun får fakta lagt frem for seg, for eksempel hvis noen trekker henne til side og sier: «Ser du ikke at han er veldig ukomfortabel?» Problemet hennes er at hun ikke selv evner å oppdage hvor ukomfortabel den andre gjesten er.

Det etiske «blikket» vi trenger ved ren etisk skjønnsutøvelse må være mer følsomt enn det vi trenger når vi anvender en regel, fordi regelen som nevnt inneholder noen indikasjoner på hva slags faktorer som er relevante, men også noen begrensninger på hva som er relevant å ta i betraktning. Når man ikke har noen regler å bygge på, har man i utgangspunktet ingen indikasjoner eller begrensninger når man skal vurdere hva som er moralsk relevant. Det betyr likevel ikke at man alltid begynner på bar bakke når man gjør rene etiske skjønnsvurderinger. For det første er kjennskap til moralsk tenkning og teori viktig fordi kunnskap om hva slags hensyn som, på generelt grunnlag, er moralsk viktige vil gi en indikasjon på hva slags ting vi bør ta i betraktning i det konkrete tilfellet.²⁰ For det andre vil *erfa-*

---

20. For en redegjørelse for hvordan moralske prinsipper kan fungere på en slik måte, se igjen Jonathan Dancy, «The role of imaginary cases in ethics». Det kan selvfølgelig hende at våre moralske oppfatninger er feilaktige, slik at det vi tror er moralsk kunnskap egentlig fører oss til å feilaktig identifisere som moralsk relevante faktorer som faktisk ikke er det (noe for eksempel enkelte konsekvensialister vil si om ikke-konsekvensialister).

ring være relevant. Hvis man tidligere har gjort mange moralske vurderinger om samme type situasjon, vil man kunne basere seg på kunnskap om de faktorene som viste seg å være relevante i lignende situasjoner. Hvis de var viktige da, er det det sannsynligvis nå også.²¹ Også erfaring med å ha vært i den type situasjon man skal bedømme, er åpenbart relevant. Det erfaringsgrunnlaget pasienter for eksempel har, er klart viktig for å identifisere hva slags faktorer man bør ta i betraktning når man vurderer forskning på pasienter.

En god evne til å identifisere moralsk relevante faktorer i trinn 1 er også relevant for evnen til å komme til den rette konklusjonen om hva som er riktig å gjøre i trinn 2. Og det er ikke bare fordi man trenger å kjenne til alle de moralsk relevante faktorene for å vurdere hva man bør gjøre når alle disse faktorene er tatt i betraktning. Selv om noen kanskje kan klare å trekke den rette konklusjonen (i trinn 2) når de blir presentert for alle de moralsk relevante faktorene selv om de ikke selv evner å identifisere dem, henger disse evnene gjerne sammen. Grunnen til det er at når man forstår at en faktor er viktig, vil man typisk også forstå *hvorfor* den er viktig. Og man vil da langt på vei være i stand til å gjøre en vurdering av hvilket hensyn som i den aktuelle saken er viktigst, hvis ulike hensyn peker mot ulike konklusjoner. Av samme grunn vil man da også kunne *begrunne* konklusjonen sin: Man kan peke på hvorfor de ulike faktorene er viktige, og hvorfor den ene teller mest i denne konkrete saken. En slik begrunnelse vil riktignok sjelden være komplett, og det kan tenkes at andre kommer med en god begrunnelse for motsatt konklusjon.

HVA KREVES FOR GODT ETISK SKJØNN?

Både i diskusjonen av bruk av skjønn når vi anvender regler, og i diskusjonen av rent etisk skjønn, har jeg understreket viktigheten av å ha det jeg har kalt et godt etisk «blikk», altså evnen til å identifisere de moralsk relevante faktorene i en situasjon. Kan vi, basert på dette, trekke noen konklusjoner om spørsmålet om noen har

---

21. Jeg bygger her på Jonathan Dancy, «Moral Particularism», særlig seksjon 3 og 7. Setningen foran fotnoten er parafisert fra Dancys artikkel, der Dancy skriver: «Particularists can even allow that it might, on occasion, be impossible to see the right answer here if one does not work to that answer from consideration of other cases, suitably constructed or provided by experience. One can perfectly well say ‘this feature mattered there, and so it might well matter here – I had better have a look and see whether it does or not’. What one cannot and should not do is to say ‘it mattered there and so it *must* matter here’. So particularists allow a relevance to moral experience; they are not reduced to just gazing vacantly at the case before them and coming up with an answer that somehow seems appropriate.»

bedre etisk skjønn enn andre? Et mulig svar kunne være at de som identifiserer de rette faktorene som moralsk relevante er de som har godt etisk skjønn. Vi vil da kunne kjenne igjen noen som har dårlig etisk skjønn nettopp på at de ikke ser relevansen av åpenbart moralsk relevante faktorer, og dermed ikke engang tenker på å ta dem i betraktning. Og vi kan kjenne igjen noen som har spesielt godt skjønn ved at de ser relevansen av ting vi ikke først innser er relevante. Men når de først har pekt på dem, kan vi nikke gjenkjennende og si: Ja, dette er det åpenbart viktig å ta i betraktning!

Det er imidlertid et problem med en slik løsning. På samme måte som vi ikke kjenner fasiten når det gjelder hva som er riktig å gjøre, alt tatt i betraktning, kjenner vi heller ikke fasiten når det gjelder hvilke faktorer som faktisk er moralsk relevante. Kanskje han som ser ut til å ha dårlig skjønn fordi han ikke ser relevansen av en faktor alle andre mener er relevant, faktisk er den eneste som har forstått at denne faktoren faktisk ikke er relevant! (Et eksempel kan være en person som for noen hundre år siden ikke så relevansen av en persons hudfarge når man skulle treffe valg i spørsmål om liv og død.) Vi kan derfor ikke avgjøre hvem som har godt skjønn ved å peke på at de har identifisert de rette moralsk relevante faktorene.

Likevel har denne løsningen noe for seg, og selv om vi ikke kan si med sikkerhet hvilke moralske faktorer som er relevante, kan vi kanskje si noe om hvilke egenskaper som kreves for å identifisere moralsk relevante faktorer. Den ovenstående beskrivelsen av skjønn har allerede pekt på en god del slike egenskaper:

- ▶ Erfaring fra lignende situasjoner
- ▶ Innlevelsesevne, for å forstå hva som er viktig i slike situasjoner, hvis man ikke har vært i dem selv
- ▶ Erfaring fra å ha gjort etiske vurderinger av lignende situasjoner
- ▶ Forståelse av moralsk teori / av den teoretiske begrunnelsen for moralske regler
- ▶ Fagkunnskap, for eksempel innen medisin

Dette er ikke ment som en uttømmende liste – andre relevante egenskaper vil kunne identifiseres ved en grundigere analyse av hva bruk av skjønn innebærer.

Dette er egenskaper som det er mulig å vurdere, på en relativt objektiv måte, om folk har. Og hvis den beskrivelsen jeg har gitt av bruk av skjønn stemmer, kan vi slutte at jo mer folk har disse og lignende egenskaper, jo bedre blikk vil de ha for å identifisere moralsk relevante faktorer, og jo flinkere er de til å forstå disse faktorene når de har identifisert dem. Siden evnen til å identifisere og forstå moralsk relevante faktorer er nødvendig for god skjønnsutøvelse, kan de som har disse egenskapene i større grad enn andre antas også å ha bedre etisk skjønn.

Det kan innvendes at etisk skjønn ikke bare handler om å identifisere og forstå moralsk relevante faktorer, men også om (når man har tatt disse faktorene i betraktning) å komme til en konklusjon om hva som er riktig å gjøre eller hvordan en regel bør anvendes. Det kan tenkes at noen er gode til å identifisere og forstå moralsk relevante faktorer, men ikke til å komme til rett konklusjon basert på disse faktorene. Selv om dette kan tenkes, er det likevel grunn til å tro at disse egenskapene henger sammen. Det vil være lettere å veie ulike faktorer og hensyn opp mot hverandre hvis man har en god forståelse både av faktagrunnlaget for beslutningen man skal ta og for den moralske verdien av de ulike hensyn man skal avveie. Vi kan derfor anta at de som i stor grad har de ovennevnte egenskapene, har godt etisk skjønn.

KONKLUSJON: ULIKT SKJØNN OG BEHOVET FOR SAMMENSATTE KOMITEER

Denne forståelsen av hva som kreves for godt etisk skjønn peker også på behovet for at forskningsetiske vurderinger gjøres av bredt sammensatte etiske komiteer. En ting er at man ønsker at alle medlemmer av slike komiteer har godt etisk skjønn. Men dette er ikke nok, for man kan ha godt skjønn på mange forskjellige måter: Ett komitémedlem kan ha mye erfaring eller fagkunnskap fra ett område, mens et annet medlem kan ha mye erfaring og kunnskap fra et annet område, og begge områder kan være relevante for komiteens arbeid. Det gir ikke nødvendigvis mening å si at ett av disse medlemmene har bedre etisk skjønn enn de andre. De kan ha like godt skjønn, men deres perspektiver kan likevel utfylle hverandre.

I tillegg kan det være slik at noen av de egenskapene som gjør at man har et godt etisk blikk for enkelte moralsk relevante faktorer, også gjør en blind for andre faktorer. Lang erfaring og mye kunnskap innen et fagfelt gjør det for eksempel mulig å identifisere veldig godt de faktorene som oppfattes som viktige i det fagfeltet, samtidig som det kanskje gjør at man deler fagfeltets fordommer ovenfor faktorer som kan være viktigere enn mange innen feltet tror. Også derfor er det viktig at komiteene har medlemmer med ulik bakgrunn og erfaringsgrunnlag.

For å konkludere: Noen kan ha bedre etisk skjønn enn andre. Men minst like viktig er det at forskjellige personer, som alle har godt etisk skjønn, kan ha *ulikt* etisk skjønn. En god etisk skjønnsanvendelse krever derfor at forskningsetiske vurderinger gjøres i fellesskap.

LITTERATUR

- Brunschvicg, Léon. *Descartes et Pascal lecteurs de Montaigne*. «Agora les Classiques», Pocket, 1995.
- Dancy, Jonathan. «The role of imaginary cases in ethics», *Pacific Philosophical Quarterly* 66 (1985). s. 141–153.
- Dancy, Jonathan, «Moral Particularism». *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Fall 2013 Edition), Edward N. Zalta (red.), URL = <<http://plato.stanford.edu/archives/fall2013/entries/moral-particularism/>>.
- Ekern, Lise. «Hva sier juristen om etisk skjønn?» (intervju med Jan Fridthjof Bernt). *Forskningsetikk*, nr 1, Mars 2014, s. 16–17.
- Europarådet: Additional Protocol to the Convention on Human Rights and Biomedicine, concerning Biomedical Research, 2005.
- Forskrift om klinisk utprøving av legemidler til mennesker, 2009.
- Kahneman, Daniel *Thinking, fast and slow*. Allen Lane, 2011.
- Kitcher, Philip. *Science in a Democratic Society*, Prometheus Books (2011).
- Lov om medisinsk og helsefaglig forskning (helseforskningsloven), 2008.
- Lov om behandling av etikk og redelighet i forskning (forskningsetikkloven), 2006.
- Manson, Neil C. «Misleading by omission: rethinking the obligation to inform research subjects about funding sources». *Journal of Medicine and Philosophy*, kommer på trykk.
- Merritt, Maria «Moral Conflict in Clinical Trials». *Ethics*, vol. 115, nr. 2 (2005), s. 306–330.
- Montaigne, Michel de. *Essais Livre II*. Garnier-Flammarion, 1979.
- Rajczi, Alex. «Making Risk-Benefit Assessments of Medical Research Protocols». *The Journal of Law, Medicine, & Ethics*, vol. 32, nr. 2, June 2004, s. 338–348.
- Verdens legeforening (WMA): Helsinkideklarasjonen om etiske prinsipper for medisinsk forskning som omfatter mennesker, siste versjon (2013).
- Walker, Tom. «Respecting Autonomy Without Disclosing Information». *Bioethics* vol. 27, nr. 7 (2013), side 388–394.
- Wendler, David og Miller, Franklin G. «Risk-Benefit Analysis and the Net Risks Test». *The Oxford Textbook of Clinical Research Ethics* (redigert av Emanuel, Ezekiel J. mfl.), Oxford University Press, 2011, s. 503–513.

Bruk av skjønn for å styrke informasjon og frivillighet

KNUT W. RUYTER er professor ved Det teologiske fakultet, Universitetet i Oslo og avdelingsdirektør for De regionale komiteer for medisinsk og helsefaglig forskningsetikk, helseregion sør og øst. Han forsker på forsknings- og profesjonsetikk og ulike metoder for etisk tenkning, og er medforfatter av *Medisinsk og helsefaglig etikk*.

SAMMENDRAG Stadig flere reguleringer bidrar til å minske rommet for skjønn i forskningsetikken. Det kan være behagelig for forskeren å forholde seg til gitte krav og etablere strategier for å unngå å utøve skjønn. Denne artikkelen fremhever at skjønn like fullt er en avgjørende egenskap for at forskere skal kunne utføre forskning på mennesker på en forsvarlig måte. Samtidig vektlegges at det er viktige grenser for skjønnsutøvelse og at skjønnet kan ta feil.

NØKKEWORD forskningsetikk, samtykke, skjønn, forsvarlighet, tillit

ABSTRACT An increasing number of regulations are diminishing the space for discretionary judgement in research ethics. Following requirements thus set out and establishing strategies for avoiding the exercise of discretionary judgement can also be temptingly convenient for the researcher. This article highlights the fact that discretionary judgement is nonetheless an essential quality for researchers, enabling them to conduct research on humans in an appropriate manner. At the same time, the article emphasises that the exercise of discretionary judgement has important boundaries, and such judgement can sometimes be wrong.

I norsk rettspraksis har vi en av de aller første sakene som omhandlet forsknings-etikk, nemlig rettssaken mot Armauer Hansen, internasjonalt kjent for sin oppdagelse av leprabakterien. Det var som ledd i denne forskningen at han lot en av sine pasienter på Pleiestiftelsen for Spedalske innpode i øyet leprøst materiale fra en person med en knutet form for spedalskhet. Hvis hans pasient også utviklet denne formen for spedalskhet, ville han ha vist at lepra smittet. Pasienten ble aldri informert om hva det egentlig gjaldt, men Hansen mente å ha utvist godt skjønn, da han «ikke kunde forutsætte at patienten vilde betragte forsøget fra det samme synspunkt som [ham] selv» (brev av 24.5.1880 til Bergen byrett, Patrix 1997: 190). Han baserte sitt skjønn på at pasienten ikke kunne forstå hans hensikt og at han uansett ikke gjorde noe som kunne medføre varig skade, da han anså seg «at være fuldkommen herre over den muligens optredende affektion.» (ibid.).

SAMTYKKE GJØR IKKE SKJØNN OVERFLØDIG

Selv om det i dag nærmest er en selvfølge at deltakere i forskning bidrar på frivillig basis og med tilstrekkelig informasjon, er det en stadig tilbakevendende utfordring at det kan være vanskelig for forskere å få folk til å forstå hva forskning innebærer og å sikre at de deltar frivillig. Helsinkideklarasjonen har lenge hatt med et krav om at forskere skal *forsikre seg* om at deltakerne har forstått den relevante informasjonen og at manglende vilje til å delta ikke får noen konsekvenser for individets behandling og omsorg. Dette ivaretas i hovedsak ved at pasienter får skriftlig informasjon og gir samtykke ved underskrift. Denne trenden er forsterket i helseforskningsloven som forutsetter at samtykke skal være informert, frivillig, uttrykkelig og dokumenterbart (helseforskningsloven § 13). Forpliktelsen for forskeren til å sørge for at pasienten forstår informasjonen, er derimot ikke nevnt.

En konsekvens av denne måten å regulere forskning på er at forskerne selv kan tenke at disse kravene erstatter etisk skjønn eller gjør det overflødig. Noen vil antakelig mene at dette er med på å tette det sorte hullet (se for eksempel Eriksen 2001) hvor fagkunnskap og avgjørelser skjønnsmessig tas av forskere uten innsyn og kontroll. Men som jeg håper å vise, er det svært mye som går tapt hvis man tror at skjønnet er blitt overflødig ved fremvisning av et dokumentert samtykke. Når det gjelder forpliktelsen til å sørge for at forsøkspersoner skal forstå hva de blir med på, kan man se på den som et krav som forutsetter en form for skjønn fra forskers side. Å innfri denne forpliktelsen på en god måte krever ikke bare fagkunnskap, men også evne til å sette seg inn i den andres situasjon for å kunne formidle informasjon på en måte som gjør at den forstås av den som blir spurt (se hertil for

eksempel Martinsen 1993, Nortvedt 2006). Det er en kompleks og krevende oppgave å utøve et slikt skjønn, og det er min erfaring at det utøves i beskjeden grad. Det gjøres noe arbeid for å undersøke hvordan forskere forsikrer seg om at pasienter forstår (se for eksempel Sand 2011), men mye av denne forskningen strander på at det ikke finnes noen enhetlig definisjon av forståelse og da heller ikke av hvordan (grader av) forståelse kan undersøkes.

Så vidt jeg vet, har ingen sett på slike vurderinger som utøvelse av skjønn. I forskningsprosjekter ser vi at forpliktelsen til å sørge for at pasienter forstår informasjonen, kun blir benyttet som et hjelpemiddel til å fastslå nedre grense for samtykkekompetanse for slik å avgjøre når noen ikke bør bli spurt om å delta i forskning, for eksempel om de ikke er i stand til å svare tilfredsstillende på MMSE (Mini Mental State Exam). En forsker kan gjøre det enkelt for seg selv ved for eksempel å sette 15 poeng som nedre grense. Til det kreves ikke skjønn, men en slik tilnærming tar heller ikke høyde for at MMSE har sine svakheter (ikke minst at testen ikke var laget for dette formålet), og at inklusjon av personer med redusert samtykkekompetanse egentlig fordrer særlig omsorg i bruk av skjønn for å sikre at man forholder seg adekvat til den enkelte.

Det kan altså se ut til at krav til dokumentert skriftlig samtykke og bruk av enkle tester gjør at mange forskere tror at det er lite behov for å utvise skjønn; kanskje har enkelte til og med lært at skjønnsutøvelse er upålitelig og uønsket (det sorte hullet er tettet). Det er imidlertid en svært uheldig tendens. Jeg tror at det er særdeles viktig å oppgradere skjønnen som en avgjørende egenskap hos forsker, ikke i konkurranse med samtykke, men som noe som bør utvikles i tråd med kunnskap om de rettigheter deltakere i forskning har (Nortvedt 2006: 68). Disse rettighetene setter enkelte grenser for skjønnsutøvelsen. Men samtidig kan de bidra til at skjønnen styrkes, så sant man i sin utøvelse forholder seg både til faglig kunnskap og kunnskap om lover og rettigheter og samtidig fastholder betydningen av situasjonskompetanse for empatisk innlevelse i den livssituasjon som den enkelte er i, når de skal spørres om å delta i forskning (Nortvedt 2006: 64).

Et godt faglig og etisk skjønn er nødvendig for alle forskere. Vi skal se nærmere på to vesentlige grunner for at det er slik. Den ene er at forsvarlig forskning – som er det uttrykk som også finnes i helseforskningsloven – forutsetter utøvelse av skjønn basert ikke bare på faglig og forskningsbasert kunnskap, men også på kunnskap om forskningsetikk, rettigheter og lover. Den andre grunnen er at samtykke ikke leverer det som forutsettes i teorien. Tvert imot kan samtykke anses som et relativt skjørt uttrykk for den enkeltes autonomi, ofte i sårbare situasjoner, der tillit til den som kan hjelpe fremstår som mer vesentlig enn uttrykk for selvbestemmelse.

FORSVARLIGHET: FORSKER SOM MORALSK ANSVARLIG AKTØR

Etter min mening er den viktigste normen i helseforskningsloven at forskning skal utøves forsvarlig og være basert på respekt for deltakernes menneskerettigheter og menneskeverd. Forsvarligheten baserer seg på to like sentrale premisser: *faglig* kunnskap og erfaring, samt kunnskap om deltakernes *rettigheter*. For skjønnet er det å merke seg at loven, på samme måte som Helsinkideklarasjonen, sier at hensynet til den enkelte skal gå foran vitenskapens og samfunnets interesser. Skjønnet må oppdras til at hensynet til den enkelte kommer først. Forskere må således foreta en vurdering av forsvarlighet før de eventuelt spør noen om å delta i et prosjekt. I denne vurderingen ligger også allerede en vurdering av hvordan hensynet skal tas til den enkelte, for eksempel med informasjon og samtykke.

Det kan se ut til at dette kan være tydeligere eller mer innlysende for forskere innen kvalitativ forskning, fordi betydningen av den enkelte forskers moralske kvaliteter da er så åpenbart avgjørende også for kvaliteten av selve forskningen, mens det for forskere innen kvantitativ forskning kan være lettere å se bort fra eller undervurdere betydningen av eget faglig og etisk skjønn. Det kan i den sammenheng vises til faglige idealer som tilsier objektivitet og distanse, men også til at alt er i orden bare et dokumentert samtykke er på plass. For den forsvarligheten vi snakker om her, er det imidlertid ingen avgjørende forskjell mellom disse forskningstradisjonene så lenge man inndrar mennesker i den forskning som skal gjøres. Innhenting av et dokumentert samtykke er, i de fleste tilfeller, påkrevet for å respektere den enkeltes autonomi og rettigheter, men et slikt samtykke er etisk sett meget langt fra tilstrekkelig. Hva som trengs, er forskeres bevisste moralske innstilling til sin forskningspraksis, inkludert involvering av deltakere i forskning. Dette setter krav til forskers moralske egenskaper, kvaliteter og ferdigheter, utviklet på bakgrunn av faglig kunnskap og kunnskap om den enkeltes rettigheter. Slike etiske ferdigheter blir ofte omtalt som nettopp skjønn: en evne til å vurdere konkrete situasjoner riktig og se hvilke tillempninger som eventuelt må gjøres i forhold til den enkelte deltaker.

SAMTYKKE OVERDRAR IKKE ANSVAR

Vi kan se mange forsøk på å overdra ansvar for forsvarlighet til den enkelte forskningsdeltaker. Mange forskere og forskningsinstitusjoner tror at samtykke er et instrument som gjør at deltakerne også påtar seg et ansvar for hva de blir bedt om å være med på, eller at samtykket i det minste reduserer ansvaret til den som gjennomfører forskningen. Vi blir i REK sør-øst således ofte forelagt informasjons-skriv som legger opp til at deltakere skal avgi erklæringer om at de har forstått hva

de skal være med på. Da er ikke lenger anliggendet at forskeren eller noen andre skal sørge for at de forstår, men at de selv erklærer at de har forstått. Ansvar blir slik forsøkt overdratt. Dette til tross for at Helsinkideklarasjonen nå i noen tiår har forsøkt å slå fast et enkelt budskap om at ansvaret for forsvarlighet alltid innehas av forskeren, selv om det er avgitt samtykke.

Denne ansvarsoverdragelsen kan bli særlig tydelig i studier hvor man vil tillate at deltakere som er blitt gravide også gis mulighet til å fortsette i studien. En slik studie var klar på at det var opp til forsker (som lege) å avgjøre om fortsatt deltakelse var trygt, men det ble likevel satt som krav at pasienten på nytt måtte undertegne en erklæring om at hun fortsatte på eget ansvar, uten noen beskrivelse av hva dette egentlig ville innebære.

SAMTYKKE SOM BESKYTTELSE MOT INVOLVERING

En annen form for ansvarsfraskrivelse er å benytte informasjonsskrivet som en beskyttelse mot involvering – og selvfølgelig da også mot å måtte utøve skjønn.

Til tross for at det de siste tyve–trede år er lagt stor vekt på å lære moralsk sensitivitet i utdanningen i helsefagene, inkludert på ph.d.-nivå (Nortvedt 2006), er det interessant å merke seg forskningsarbeider som kan vise at helsearbeidere (og forskere innen feltet) i praksis lærer seg å etablere strategier for å unngå å la seg berøre. Ramvi omtaler de viktigste strategiene som ikke å la seg bli følelsesmessig berørt, unngå nær kontakt, være profesjonell, bruke ferdigheter, la kontakten være overfladisk og ha faste rutiner (Ramvi 2011). Selv om Ramvis undersøkelse er relatert til behandling, er det ikke vanskelig å tenke seg at slike strategier er enkle å anvende på forskningsfeltet. Et samtykkeskriv kan være et meget nyttig redskap for å beskytte seg mot involvering. Brukes det slik, blir også skjønnen overflødig. Og dette kan selvfølgelig oppleves som ganske behagelig for forskeren. Pasienten har fått informasjon, og jeg kan gjøre forskningen uten å bli moralsk berørt.

Etter å ha lest noen tusen samtykkeskriv er det vanskelig å unnslipe det inntrykket at det ikke alltid er hensynet til den enkelte som står i forsetet, men snarere et formål om ryggdekning.

DET SKJØRE SAMTYKKET OG TILLIT

Det er gjort en god del empirisk forskning på det skriftlige informerte samtykket. Den viser i hovedsak at det er meget stor divergens mellom hva man tror samtykket garanterer (frivillighet og forståelse) og hva folk har oppfattet å ha takket ja til

å være med på. Flere forskere har omtalt dette som det *skjøre* samtykket. Det betyr noe sånt som at mange ikke får med seg hva de er blitt spurt om, forveksler forskning med behandling (av håp eller som misforståelse), nødig vil avvise de som spør, gir tilsagn som uttrykk for tillit til de som spør, eller lever med et håp om at de derved blir bedre ivaretatt.

Betegnelsen stammer fra en undersøkelse gjort av Nancy Kass og kolleger (Kass et al. 1996) hvor de intervjuet pasienter som hadde deltatt i forskning. Undersøkelsen viste bl.a. at deltakelse var basert på tillit og influert av legens anbefalinger, mangel på alternativer og muligheten for og troen på at deltakelse ville være til nytte for dem selv. Hastings Center laget en oversikt over 377 artikler om empirisk forskning om informert samtykke som adresserer ulike former for skjørhet (Sugarman et al. 1999). Vi har også en norsk studie fra deltakere som har avgitt materiale til biobankforskning. Den viser at det avgjørende for deltakelse er *tillit*, ikke bare til prosjektleder, men til den institusjonen som gjennomfører forskningen (Skolbekken et al. 2005). Hva som faktisk står i informasjonsskrivene spiller en sekundær og underordnet rolle. Forfatterne sier at hvis det informerte samtykket ikke tar utgangspunkt i tillit og i måten informasjon blir formidlet på gjennom en prosess, er det neppe mer verdt enn det papiret den ble skrevet på (ibid.).

Det eksisterer lite forskning på de rettslige kriteriene for et gyldig samtykke, ikke minst når det gjelder hva som kreves for at folk skal *forstå* hva de samtykker til å delta i. Som vi allerede har vært inne på, omtaler Helsinkideklarasjonen prosjektleders ansvar for å forvise seg om at forsøkspersonen har forstått informasjonen (§ 26). Men som Kari Sand avdekket i sitt doktorgradsarbeid, finnes det ingen enhetlig definisjon av forståelse og derfor heller ingen felles instrumenter som gjør målinger sammenlignbare (Sand 2012, Sand et al. 2010). Det underliggende problemet er at forståelse i hovedsak anses for bare å være en intellektuell og rasjonell ferdighet, basert på tanke og fornuft, særlig for å vurdere og overskue konsekvenser av alternative valg. Men skal samtykkets skjørhet tas på alvor, er det sikkert også på tide å se på forståelse som noe mer enn en rasjonell ferdighet. Forståelse kan like mye være et spørsmål om erfaring, mening, innlevelse og vilje til deltakelse. Med en rent intellektualistisk tilnærming er det vanskelig å akseptere at en del deltakere i forskning samtykker uten å ha lest informasjonsskriv (se for eksempel Høyer 2003), eller at pasienter samtykker uten å ha forstått: «Jeg hørte hva legen sa, men jeg forsto ikke hva hun sa» (Slade et al. 2008, min oversettelse). Men hvis man legger til grunn at forståelse kanskje i enda større grad dreier seg om erfaringen av tillit eller oppfattelsen av måten man blir møtt på, er slike samtykker på et vis like «gyldige» etisk sett. Det dreier seg da ikke bare om å forstå en forklaring, men om grunnholdninger og erfaringer som inngår i sammenhenger

og relasjoner med gjensidige forpliktelser (se hertil for eksempel O'Neill 2002, Manson og O'Neill 2007). Men skal samtykkets skjørhet – og et bredere grunnlag for forståelse – tas på alvor, vil forskerens skjønn være helt avgjørende i møtet med den enkelte. Det er da ikke tilstrekkelig å forelegge en deltaker et informasjonsskriv og få tilslutning gjennom en underskrift.

EN SIGNATUR ER IKKE DET SAMME SOM ET INFORMERT SAMTYKKE

Det er lett for forskere å innbille seg at et undertegnet samtykkeskriv har gjort jobben. Det oppfylder lovens krav til at et samtykke skal være dokumentert, men det er også kanskje alt. I arbeid med informasjonsmaler ønsker mange at informasjonsskrivet skal fremstå som en kontrakt, for eksempel ved at pasienter skal måtte parafasere hver side i informasjonsskrivet, på samme måte som man gjør med juridiske kontrakter. Dette blir ikke akseptert av REK.

En deltaker i forskning er ikke en jevnbyrdig kontraktspartner, og selv om informasjon er skriftlig og undertegnet, er det mange grunner til at skrevet står svakt som uttrykk for samtykke. Dette viser seg ofte i ettertid hvis prosjekter kommer i offentlighetens søkelys. I ettertid kan noen si: Hadde jeg visst at én av 100 kunne få en alvorlig hjerneblødning, hadde jeg ikke blitt med. Men erfaring tilsier at de aller fleste blir med, ofte ut fra den tanken at det er veldig liten risiko for at det er de selv som blir skadelidende.

Nå er det selvfølgelig ikke slik at skriftlig informasjon er ubrukelig. Og det er en kontinuerlig oppgave å gjøre den god nok. Og ærlig nok. Avhengig av type prosjekter er det tendenser til å overdrive nytte og bagatellisere risiko, eller motsatt: underkommunisere nytte og ramse opp enhver mulig risiko. Helsinkideklarasjonen gir den veiledning at man skal formidle informasjon om forutsigbar nytte og forventet risiko. Er det forventet at én av 100 får alvorlig hjerneblødning, skal det stå i klartekst i skrevet. Og så får det være opp til en prosjektleder og en forskningsetisk komité å avgjøre om prosjektet er forsvarlig, og dernest opp til enkelte å avgjøre om det er akseptabelt for ham eller henne.

SAMTYKKE SOM PROSESS

Informert samtykke handler om så veldig mye mer enn et rettslig krav som skal oppfylles. Det viktigste er ikke hvem som bestemmer hva, fordi en slik innstilling gjerne etablerer et kunstig og urealistisk enten/eller. En mye bedre tilnærming er å anse dette som deltakelse i en prosess som fører frem til en felles beslutning. En

slik prosess forutsetter betydelig bruk av skjønn, fordi det ikke finnes ett enkelt mønster som kan brukes som eksemplarisk mal for alle typer forskning – eller engang innen samme type forskning. Av forskere krever det mer enn enveiskommunikasjon for å få tilslutning til en forespørsel. En slik prosess krever også mer enn formidling av vitenskapelige fakta og hva man ønsker å finne ut av. Den forutsetter at en forsker også er seg bevisst de verdier som vedkommende selv står for og er lydhør for de verdier som ulike deltakere i forskning har. Som prosess kan dette ivareta både deltakers selvbestemmelse og forskers ansvar for forsvarlighet og ivaretagelse av den enkeltes velferd og integritet.

De australske forskerne Guillemain og Gillam har gjort seg noen viktige erfaringer om hva som kan bidra til gode prosesser – og dermed også til å lære den enkelte forsker å utvise skjønn. De kaller sin innsikt «telling moments» (Guillemain og Gillam 2006), noe vi kanskje kan oversette med evnen til å se viktige moralske øyeblikk i den enkeltes situasjon. Jeg vil tro at dette svarer til hva Per Nortvedt og andre omtaler som moralsk sensitivitet eller etisk oppmerksomhet (Nortvedt 2006). Men lærdommen fra Guillemain og Gillam er at det vesentligste for å få til en prosess er åpnings spørsmålet og hva man spør etter. En vellykket og god prosess krever en viss åpenhet i spørsmålet og, ikke minst, vilje og tid til å høre den enkeltes respons, ikke bare som et kort ja eller nei. Guillemain og Gillam er også opptatt av at ikke alle spørsmål behøver å være snevert målrettede, men også kan åpne for en større kontekst («sideways-looking questions») og for fremtid («forward-looking questions»). Samtykke som prosess understreker også med all tydelighet at samtykke ikke er en engangshendelse, men må etterspørres og prosesser flere ganger i løpet av gjennomføringen av forskningen (selvsagt forutsatt at deltakelsen er mer enn en engangshendelse).

Mange forskere kan rapportere at pasienter ikke ser det som nødvendig å lese all den informasjonen de får, om noe i det hele tatt. Men de ønsker likevel å være med. Og pasienter kan senere si at de ikke brydde seg med å lese alt de hadde motatt av informasjon. Grunnene kan som sagt være mange. Men tillit er ofte underestimert som grunnlag for å bli med. Samtidig er tillit en risikabel etisk dimensjon, for noen vil takke ja til nesten hva som helst. Det krever betydelig skjønn for å håndtere slike situasjoner – en fin balansegang. Slik tillit kan ikke bety at forsker alltid skal respektere at en deltaker ikke vil ha noen form for informasjon. Det er mange gode grunner til å forsøke å formidle informasjon og skape delaktighet på andre måter (se Ruyter, Førde, Solbakk 2014: 229).

AUTONOMI STREKKER NESTEN ALDRI TIL ALENE

I forskning tilhører det sjeldenhetene at forsker og deltaker inngår i et likestilt forhold. Denne maktforskjellen blir ikke utjevnet ved hjelp av samtykke; det ville være en falsk trygghet. Et samtykke kan ikke stå – og må ikke stå – alene, selv om det som en hovedregel selvsagt skal oppfylles. Mange som deltar i forskning kan være usikre på hva de egentlig vil, de vil gjerne tekkes forskeren, de vil gjerne bidra til å hjelpe andre, de vet ikke hvilken hjelp de trenger – og mye forskning om samtykke viser at de aller fleste like fullt svarer ja på forespørsel om å delta i et forskningsprosjekt. Selv om samtykke er både nødvendig og ønskelig, er det som sagt ikke tilstrekkelig som en isolert norm eller standard, selv under de beste forutsetninger. Derfor kan heller ikke en forsker bare basere seg på et innhentet samtykke, men må hele tiden vurdere forsvarlighet i helheten i det prosjektet som skal gjennomføres.

I mye helseforskning kommer det i tillegg at en stor andel deltakere har redusert samtykkekompetanse på grunn av sin tilstand og sykdom. Det betyr ikke at de ikke kan spørres, men en henvendelse krever etisk oppmerksomhet og større grad av forsiktighet. Dette viser nok en gang at en forsker ikke kan gjennomføre forskning uten å utøve godt skjønn.

Den tillit som forskere og forskningsinstitusjoner har i Norge, kan leses som et uttrykk for at forskere over tid har skjøttet sitt arbeid forsvarlig og utvist godt skjønn, slik at de har fortjent tillit fra befolkningen. Tilliten er ikke basert på selvbestemmelse og samtykke (selv om de fleste gjerne vil bli spurt), men på en tro på at forskere vil dem vel, og at man trygt kan delta i en aktivitet som også kan komme andre til gode på sikt.

GRENSER FOR SKJØNN OG SKJØNNETS FEILBARLIGHET

Skjønn er ikke en grenseløs og vilkårlig etisk øvelse som forsvinner i et uetterrettelig sort hull som ingen kan etterprøve. Skjønn kan bare utøves forsvarlig innen visse rammer. For helseforskning dreier det seg både om faglig kunnskap og erfaring, kunnskap om rettigheter og regler og om sentrale etiske prinsipper for forskning. Men innen slike rammer må det gis rom for å utøve skjønn, ellers blir handlingsvalg for rigide, slaviske og automatiske. Innen helselovgivning og i en del medisinsk etikk kan det være liten tvil om at hensikten har vært å sette skranker for forskeres utøvelse av skjønn eller redusere bruken av skjønn så mye som mulig. La meg bare gi tre eksempler som illustrerer dette.

Det første eksemplet på reduksjon av forskeres mulighet til skjønnsutøvelse angår innføring av pasientrettigheter i all helselovgivning. Dette tiltaket kan leses som en ønsket begrensning i bl.a. legers autonome skjønnsutøvelse. Et annet eksempel på redusering av skjønnsutøvelse kan gjenfinnes i den prinsippbaserte medisinske etikken (Beauchamp og Childress 2008), hvor autonomi står sterkt sammen med velgjørenhet, ikke-skade og rettferdighet. Der er det gjort betydelige bestrebelser på å *spesifisere* prinsippene til ulike situasjoner (i behandling og forskning), for å redusere eller helt unngå bruk av skjønn, slik at spesifiserte prinsipper, eventuelt avveid mot hverandre, skal kunne gi direkte anvisninger for hva som er riktig å gjøre i konkrete kliniske situasjoner og forskningsprosjekter. Bestrebelsene er basert på at man anser skjønn som lite pålitelig, særlig med henblikk på å kunne ivareta pasientrettigheter og autonomi. Et tredje eksempel kan gjenfinnes i etableringen av forskningsetiske komiteer. Hovedbegrunnelsen for opprettelsen av slike komiteer på 1960-tallet var at forskeres skjønn ikke var tilstrekkelig robust til å sikre at forsøkspersoner ble tilfredsstillende ivaretatt og beskyttet (Ruyter, Førde og Solbakk 2014: 206–207). Til det mente man at man trengte uavhengige komiteer som både kunne fremme god forskning og ivareta og beskytte den enkelte forsøksperson. Med et slikt tiltak blir selvfølgelig også forskeres eget skjønn begrenset.

Skjønn kan ikke ivaretas fritt, heller ikke innen en fagtradisjon, som var det alminnelige før. Men innen de rammer som nå er satt for forskning, finnes et viktig rom for skjønn. Faren ved å gi avkall på skjønn er at forskere som fagpersoner «bare» følger utvendige regler – eller bare gjør det de tror er forventet av dem – og at bare dette kan gi riktig resultat. Men da går også det meste av det som er av moralsk betydning opp i limingen. Og for den enkelte deltaker i forskning er det av avgjørende betydning at skjønnen blir utøvet som moralsk sensitivitet for å ivareta og ta hensyn til den enkelte med tilstrekkelig etisk oppmerksomhet.

De begrensningene som er lagt for skjønn i medisinsk og helsefaglig forskning skyldes selvfølgelig også en erkjennelse av at skjønnen kan ta feil, og noen ganger grovt feil. Den forskningsetiske historien, fra Armauer Hansen og frem til i dag, kan oppvise mange feilsteg, noen ganger med svært alvorlige følger for enkeltpersoner (Beecher 1966; Katz 1972; Roelcke og Maio 2004; Ruyter, Førde og Solbakk 2014: 187–272). Men denne erkjennelsen må ikke føre til at man gir avkall på skjønn som noe generelt upålitelig og uetterrettelig. Skjønn er uvurderlig for å kunne vise moralsk sensitivitet, og for å unngå det allerede nevnte sorte hull, har vi i de senere år sett en rekke tiltak som kan bidra til å gjøre skjønnsmessige avgjørelser mer gjennomsiktede og etterprøvbare, med mulighet for samfunnsmessig kontroll (se også Nortvedt 2006: 79). Tiltak her inkluderer for eksempel rett til innsyn

i journal og i forskningsprosjekter. Med dette blir heller ikke skjønn overlatt til den enkeltes intuisjon, men kan bli korrigert av et fagfellesskap, av den enkelte forskningsdeltaker og i siste instans også av offentligheten, både i offentlig diskusjon og eventuelt i politiske avgjørelser. Forhåpentlig kan slik åpenhet også bidra til å korrigere og utvikle skjønn slik at det kan tas riktigere og bedre beslutninger for å fremme god forskning og ivareta den enkelte forskningsdeltaker.

LITTERATUR

- Beauchamp T.E., Childress J.F. (2008, 6. rev. utg.). *Principles of biomedical ethics*. Oxford University Press.
- Beecher H.K. (1966). Ethics and clinical research. *NEJM* 74: 1345–1360.
- Guillemin M, Gillam L (2006). *Telling Moments. Everyday Ethics in Health Care*. Melbourne: IP Communications.
- Eriksen E., Terum L.I. (2001). *Demokratiets sorte hull*. Oslo: Abstrakt forlag.
- Kass N., Sugarman J., Faden R. mfl. (1996). Trust. The fragile foundation of contemporary biomedical research. *Hastings Center Report* 26; 5: 25–29.
- Katz J. (1972). *Experimentation with human beings: The authority of the investigator, subject, professions and the state in human experimentation process*. New York: Russel SAGE.
- Martinsen K. (1993). *Fra Marx til Løgstrup*. Oslo: Tano forlag.
- Nortvedt P. (2006). «Etisk skjønn og moralsk dømmekraft.» I: *Etikk for helsefagene*, red. Å. Slettebø og P. Nortvedt. Gyldendal Akademisk, 62–81.
- O'Neill O. (2002). *Autonomy and trust in bioethics*. Cambridge University Press.
- Ramvi E. (2011). «The risk of entering relationships: experiences from a Norwegian hospital.» *Journal of Social Work Practice* 25; 3: 285–96.
- Roelcke V., Maio G., red. (2004). *Twentieth century ethics of human subjects research. Historical perspectives on values, practices, and regulations*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag.
- Ruyter K.W., Førde R., Solbakk J.H. (2014, 3. rev. utg.). *Medisinsk og helsefaglig etikk*. Gyldendal Akademisk. Kapittel fire er om forskningsetikk.
- Sand K. (2012). *Informed consent documents for cancer research. Textual and contextual factors of relevance for understanding*. Doctoral thesis, NTNU.
- Sand K., Kaasa S., Loge J.H. (2010). «The understanding of informed consent information – definitions and measurements in empirical studies.» *AJOB Primary Research* 1; 2: 4–24.
- Skolbekken J.A., Ursin L.Ø., Solberg B mfl. (2008). «Not worth the paper it's written on? Informed consent and biobankresearch in a Norwegian context.» *Critical Public Health* 15: 335–347.
- Slade D., Scheeres H., Manidis M. mfl. (2008): «Emergency communication: The discursive challenges facing emergency clinicians and patients in hospital emergency departments.» *Discourse & Communication* 2: 271–298.

Innlevelse, kunnskap og erfaring

Å legge til rette for godt skjønn

ANETTE BRUNOVSKIS er sosiolog og forsker ved Fafo. Hun har gjennomført en rekke studier av sårbarhet i migrasjon, prostitusjon og menneskehandel i Norge, Øst-Europa og på Balkan og publisert om forskningsmetode og etikk i studier av utsatte og vanskelig tilgjengelige grupper.

SAMMENDRAG Artikkelen diskuterer hvordan man kan legge til rette for best mulig forskningsetisk skjønnsutøvelse når man forsker på særlig utsatte grupper. Hvordan utøver man forskningsetisk skjønn, spesielt med tanke på unngå å gjøre skade eller å påføre belastninger eller krenkelsler? Teksten legger vekt på spesielt tre elementer i skjønnsutøvelsen: innlevelse, innhenting av kunnskap om konteksten og om mulige utfall av ulike valg, og vurdering av ulike hensyn opp mot hverandre.

NØKKEWORD etisk skjønn, utsatte grupper, menneskehandel, prostitusjon, kvalitativ forskning

ABSTRACT The article discusses how to best exercise ethical judgement in research on especially vulnerable groups. How should ethical judgement be exercised, especially with a view to doing no harm and avoiding distress or offence? The text particularly emphasizes three elements in ethical judgement: empathy, obtaining knowledge of the context and possible outcomes of different choices, and assessment or weighing of the various interests against each other.

Det forskningsetiske skjønnet er gjennomgripende i veldig mye av det vi gjør som forskere, og vi utøver det veldig mye av tiden. Forskningsetisk skjønn kan handle om så mange forskjellige ting, at det kan være vanskelig å forsøke å konkretisere det ved hjelp av eksempler. Det sitter liksom litt i ryggmargen, men det slår meg at vi sjelden diskuterer det eksplisitt – hva består det forskningsetiske skjønnet egentlig i?

INNLEDNING

Generelt handler forskningsetisk skjønn om å gjøre vurderinger, og veie ulike hensyn opp mot hverandre, i hva vi forsker på, hvordan vi gjør det og hvordan vi formidler det. Vi forsøker å forutse konsekvensene av valgene vi gjør. Noen ganger står vi overfor store og vanskelige spørsmål som åpenbart er etisk utfordrende. Kanskje vi diskuterer dem med kolleger; kanskje vi ønsker en vurdering fra De nasjonale forskningsetiske komiteene. Andre ganger handler det om mindre valg, som kanskje ikke engang så åpenbart er valg. Skjønnnet er integrert i beslutninger om forskningstema, metode, analyse og presentasjon av forskning.

Min bakgrunn er at jeg gjennom de siste 13 årene har forsket på menneskehandel i prostitusjon, på Balkan og i Norge. Datainnsamlingen min består først og fremst av kvalitative intervjuer, og opp gjennom årene har jeg derfor truffet ganske mange mennesker med veldig vanskelige erfaringer, i svært vanskelige livssituasjoner, og stilt dem personlige og nærgående spørsmål. Kanskje særlig fordi tematikken jeg jobber med er som den er, har forskningsetikken ligget langt fremme i bevisstheten. Jobber man med en veldig sårbar gruppe, og med jevne mellomrom opplever at de man intervjuer brister i gråt mens de forteller, skal man være i overkant eplekjekk for ikke å reflektere over hvorvidt det man gjør er riktig og forsvarlig gjennomført.

I denne teksten vil jeg diskutere hvordan man kan legge til rette for best mulig forskningsetisk skjønnsutøvelse, basert på mine erfaringer og med eksempler fra egen og andres forskning. Hvordan «gjør» man forskningsetisk skjønn? Det er mange forskningsetiske prinsipper det kunne vært interessant å diskutere opp mot skjønnsutøvelse, men jeg holder meg til prinsippet om ikke å gjøre skade («do no harm») eller påføre alvorlige belastninger og å unngå krenkelser.¹ Dette er en

---

1. Spesielt relevant her er punkt 7 i *Forskningsetiske retningslinjer for samfunnsvitenskap, humaniora, juss og teologi*, «Krav om å unngå skade og alvorlige belastninger», men også andre deler av retningslinjene behandler spørsmål om skade, belastninger og krenkelser (Forskningsetiske komiteer 2011:11–12).

tematikk som har opptatt meg i flere sammenhenger, ikke minst hvordan vi kan forstå «skade» i samfunnsvitenskapene og hva det innebærer i praksis.² Mitt utgangspunkt og mine erfaringer er preget av at respondentene mine kan være veldig sårbare, i den forstand at de kan befinne seg i en utrygg situasjon og/eller ha svært vanskelige opplevelser i livet. Mine erfaringer kan dermed ha varierende relevans for andre felt, samtidig som jeg opplever en del av momentene som ganske generelle.

Å legge til rette for best mulig skjønnsutøvelse handler delvis om hva vi konkret gjør i forskningsprosjektene våre, og hvordan vi gjør det. Men det handler også om hvordan vi som forskerkollektiv håndterer etisk vanskelige diskusjoner, og hvordan vi håndterer egen tvil. Skjønn handler om å gjøre vurderinger. Hadde disse vurderingene alltid vært enkle, hadde det vært liten grunn til å gi ut denne boken, eller den betydelige litteraturen på forskningsetikk generelt. Vurderingen av hvilke hensyn man prioriterer høyere enn andre hensyn, er ofte komplisert. Dette vender jeg tilbake til mot slutten av denne teksten.

KOMPASS OG KART, RETNINGSLINJER OG SKJØNN

Da jeg begynte å jobbe som forsker, nyutdannet og grønn, hadde jeg nok en slags tro på at svarene på hva som var riktig og galt måtte finnes et sted der ute. Jeg tror jeg kan ha hatt en forestilling om at forskningsetiske retningslinjer skulle fungere som noe i retning av en regelbok: «Dette kan du gjøre, dette kan du ikke gjøre.» Slik er det jo ikke, og det kan det heller ikke være: Når mange hensyn må veies mot hverandre, i et uendelig antall potensielle forskningstemaer, er det ingen som kan forutse eller på forhånd foreskrive hva, konkret, som vil være rett og galt i enhver situasjon.

Jeg tenker derfor at de forskningsetiske retningslinjene peker meg i riktig retning, mens jeg må bruke skjønn til å finne ut akkurat hvor stien skal gå. Retningslinjene er kompasset; skjønn er det jeg bruker til å tegne kartet. Gjennom skjønnsmessige vurderinger fylles de abstrakte begrepene og prinsippene med det konkrete innholdet som er relevant i den gitte sammenhengen.

Retningslinjene forteller meg at jeg ikke skal gjøre skade; «do no harm» er et sentralt, om enn noe vagt, prinsipp i forskningsetikken.³ Men hva å gjøre skade i praksis betyr når jeg skal intervjuer en ung kvinne som har vært utsatt for grov vold og mange voldtekter, og hvordan jeg i en slik situasjon kan *unngå* å gjøre noen

---

2. Brunovskis (2012); Surtees og Brunovskis (under utgivelse 2015).

3. Se for eksempel Mackenzie et al. (2007).

skade, må jeg finne ut av selv: Jeg må utøve skjønn. Hvilke spørsmål kan jeg stille, hvilke bør jeg *ikke* stille? Hvor går grensen mellom skade og ubehag? Hvor går skillet mellom «mindre belastninger» og «alvorlige belastninger» eller «urimelige belastninger»? Hva kan være krenkende? Dette er skjønnsmessige vurderinger, men det betyr ikke at det er tilfeldige vurderinger.

I denne teksten har jeg forsøkt å tenke på hva som har vært tanke- og arbeidsprosessen min i slike tilfeller: Hvordan, konkret, utøver jeg skjønn for å komme frem til en akseptabel måte å snakke med en kvinne i en situasjon som kan oppleves som belastende, hva er det jeg faktisk *gjør* for å unngå å gjøre skade eller krenke? Jeg har kommet frem til at grunnlaget for utøvelsen av det forskningsetiske skjønnet ut fra min erfaring er en kombinasjon av empati, kunnskap om konteksten og vurderinger av ulike hensyn opp mot hverandre.

INNLEVELSE

Empati eller innlevelse er viktig for å kunne fatte etiske avgjørelser om egen samhandling med andre mennesker. Er man i tvil, er spørsmålet «Hvordan ville jeg opplevd det?» et godt utgangspunkt, også i forskningen.⁴ Jeg har sett intervju- og datainnsamlingsverktøy rettet mot ofre for menneskehandel (og andre) som har forbløffet og sjokkert meg: detaljerte og ekstremt nærgående spørsmål om antall voldtekter og hvordan de har skjedd, seksuell helse og andre ekstremt private detaljer. Jeg har også snakket med flere (studenter, journalister og andre) som vil ha råd om hvordan man kan «få kvinnene til å fortelle» om hva de har vært utsatt for. Svaret mitt er alltid: Hvordan hadde *du* opplevd det, om du hadde blitt voldtatt og et vilt fremmed menneske skulle stille deg nærgående spørsmål om hva som skjedde? Og hva skal du med denne informasjonen? Kan du få den på en annen måte? Noen er blitt forbauset over å høre at jeg aldri spør om hva slags overgrep kvinnene jeg intervjuer har vært utsatt for. Det hender likevel at de forteller, men det er aldri jeg som forsøker å åpne dét rommet i historien.

Her er imidlertid et stort «men»: En fare ved å lene seg for mye på tanken om hvordan man selv ville opplevd noe, er at empatien også har begrensninger, og kan føre oss på ville veier. Empatisk evne og vilje til å sette seg inn i den andres situasjon er nødvendig, men ikke nok, og kontrollspørsmålet om hvordan jeg selv ville opplevd noe er ikke alltid relevant. Det å sette seg inn i en annens situasjon forutsetter to ganske ulike ting: empatisk evne som personlig egenskap, men også hvorvidt og i hvilken grad man har erfaringsmessig grunnlag for å kunne forstå, eller

---

4. Wifstad (2007).

gjøre en rimelig vurdering om den andre vil oppleve noe slik en selv gjør. Noen mennesker, og mange av de jeg har intervjuet, har erfaringer og livssituasjoner som ligger så langt fra mine egne at jeg må innse begrensningene mine. De befinner seg ofte i, eller kommer fra, en annen kulturell og sosial kontekst og jeg kan ikke gå ut fra at jeg vet hva som vil oppleves som skadelig eller krenkende, eller hva som kan være svært ubehagelig, kun basert på mine egne følelser.

Jeg fikk en vekker i det aller første prosjektet hvor jeg jobbet med menneskehandel, i 2002. I prosjektteamet hadde vi utviklet en intervjuguide, gjennomarbeidet den flere ganger, fått tilbakemeldinger fra kolleger og oppdragsgivere, og endret flere spørsmål. Vi var opptatt av (og mente vi var bevisste på) å ikke trenge oss inn på unødige vanskelige temaer, selv om det lå i sakens natur at dette ikke ville være enkle hendelser å snakke om. Altså, vi hadde gjort en rekke skjønnsmessige vurderinger underveis om hva som var riktig og galt å spørre om. I et av de første intervjuene jeg gjorde, i Moldova, snakket jeg med en ung kvinne. Hun fortalte stille og alvorlig om hva som hadde skjedd med henne: Hun hadde blitt tvunget til prostitusjon som mindreårig over en periode på et halvt år i Kosovo og var utsatt for grove trusler. Det var helt klart ikke lett for henne å snakke om dette, men intervjuet gikk likevel relativt bra. Helt til jeg spurte om det hendte at hun nå hadde vansker med å sovne om kvelden. Hun kvapp til, ble helt stille, og så begynte hun å gråte. Jeg hadde ikke på noen som helst måte forutsett at dette skulle være et så sensitivt spørsmål, sammenliknet med alt annet jeg spurte om. Innlevelsesevnen min var begrenset, jeg hadde ingen erfaringer å trekke på som gjorde meg i stand til å forstå implikasjonene av å lide av søvnløshet flere år etter en traumatisk hendelse.

Jeg opplever derfor empati og innlevelse som nyttige verktøy, men bare i den grad jeg husker på at de har sine begrensninger. Over tid har jeg forstått at med den gruppen jeg jobber med, kan noe som i andre sammenhenger er relativt nøytrale spørsmål, for eksempel om skolegang, søsken eller foreldre, i noen tilfeller utløse ekstremt kompliserte bakgrunnshistorier eller reaksjoner. Og innlevelsesevnen må suppleres og kanskje korrigeres – med erfaring og ved at man innser sin begrensning. I mitt tilfelle tror jeg ikke jeg kunne fått denne erfaringen uten å ha trådd feil og fått meg noen støkk underveis.

KUNNSKAP OG KONTEKST

En viktig del av forutsetningen for å kunne utøve skjønn er å forstå konteksten og sannsynlige utfall av forskjellige valg, så godt det lar seg gjøre. «Hvis jeg spør om

dette, hvordan reagerer hun da?» «Hvis jeg intervjuer en kvinne i prostitusjon på gaten i Beograd, setter jeg henne da i fare? Vil det være annerledes i Tirana?» Og så videre. De skjønnsmessige vurderingene handler derfor også om kunnskapsinnhenting, å forstå temaet man jobber med og konteksten man jobber i. Det betyr ikke at vi kan forutse hva som blir konsekvensene av valgene vi gjør, men vi kan komme noe nærmere å kunne vurdere hva som er de mest sannsynlige konsekvensene av de forskjellige alternativene vi står overfor.

Noen ganger krever situasjonen først og fremst at jeg lener meg på en kunnskap og erfaring jeg har opparbeidet meg over tid i feltet. Andre ganger handler det om å innhente forskningsbasert kunnskap, ikke minst i litteraturen om forskningsetikker. I mitt forskningsfelt kan jeg for eksempel gå til litteraturen og lese om retraumatisering og erfaringer fra andre felt. Innenfor forskning med kvinner som er blitt voldtatt finnes det en betydelig litteratur som behandler hvordan denne gruppen opplever å delta i forskning. Denne litteraturen hadde sitt utgangspunkt i en bekymring for at det å snakke om og gjenoppleve traumatiske hendelser i forskningsintervjuer kunne være skadelig. I det store og hele finner forskerne at når intervjuene er gjennomført under visse omstendigheter, rapporterer informantene at de ikke har opplevd intervjuet som ubehagelig. Tvert imot beskriver mange deltagelsen som en positiv opplevelse. De positive elementene er knyttet til at intervjuerne har bestrebet seg på å redusere hierarkiet mellom forsker og informant; bidratt til å normalisere og kontekstualisere en opplevelse som ellers kan virke isolerende og skambelagt; og vært emosjonelt støttende og medfølende i intervju-situasjonen.⁵ Forskerne bak denne studien refererer til annen litteratur som viser at informanter i større grad rapporterer om intervjuet som en positiv opplevelse når de har deltatt i intervjuundersøkelser enn når de bare har fylt ut et spørreskjema.⁶ Mange knytter den positive opplevelsen til det å kunne snakke om en traumatisk opplevelse med noen som var interessert i å lytte.⁷

Nettopp denne typen kunnskap kan være ekstremt informativ for å spisse skjønnsmessige vurderinger av hva som er den beste fremgangsmåten. Samtidig kan det også finnes motstridende kunnskap og erfaringer, slik at man ikke nødvendigvis kan finne et klart svar på hva som er riktig. Men også dette kan være nyttig og presse frem en dypere refleksjon over hva en selv mener er viktigst, og viktigst, i egen kontekst.

---

5. Campbell m.fl. (2010).

6. Johnson & Benight, 2003; Walker et al., 1997, Carlson et al., 2003; Martin, Perrott, Morris, & Romans, 1999; Newman et al., 1999; Widom & Czaja, 2005 (alle referert i Campbell m.fl. 2010).

7. Bergen, 1993, 1996; Draucker, 1999; DuMont & Stermac, 1996; Martin et al., 1999 (alle referert i Campbell m.fl. 2010).

Vel så viktig som forskning er den lokale kunnskapen om den konkrete tematikken. I en av de tidlige studiene jeg jobbet med om prostitusjon og menneskehandel⁸ skulle vi gjøre intervjuer i prostitusjonsmarkedet i Oslo. En av tingene vi var usikre på var hvilke ord det var passende å bruke, og om det var noen begreper knyttet til prostitusjon som kunne oppleves krenkende for dem som var involvert. Vi spurte sosialarbeidere som jobbet på feltet, som ga oss følgende råd: «Prostituert» kunne oppleves krenkende, og vi burde være litt forsiktige med å bruke så direkte uttrykk som «å selge sex». Etter deres erfaring var bruk av slike ord for noen helt greit, mens andre heller brukte omskrivninger, som «å være på gaten» eller «jobbe». I nyere tid er det flere som helt prinsipielt bruker betegnelsen «sexarbeider» (som også har et internasjonalt fotfeste og er knyttet til en mobilisering for anerkjennelse av «sexarbeid»), og tar sterk avstand fra andre begreper, som «prostitusjon», og kan mene at dette begrepet er krenkende. På den annen side, kan «sexarbeid» være en krenkende betegnelse for dem som har vært utsatt for menneskehandel i prostitusjon, eller har opplevd relasjonene med kunder som overgrep. Kort sagt, kunnskap om mulige implikasjoner av forskjellige begreper er nødvendig for å kunne vurdere hva som kan være en krenkende spørsmålsstilling.

VURDERINGER OG VALG – HVILKE HENSYN VEIER TYNGST?

I siste instans handler mange av de skjønnsmessige vurderingene om å veie ulike hensyn opp mot hverandre, og bestemme seg for hva man mener er viktigst (og hvorfor). I dette ligger også en aksept av at i mange tilfeller vil den 100 prosent perfekte gjennomføringen av et forskningsprosjekt fra A til Å i realiteten forbli et uoppnåelig ideal. I det at vi må gjøre skjønnsmessige vurderinger, ligger også at vi veier ulike hensyn opp mot hverandre, og treffer valg om hva som skal veie tyngst.

Vi baserer vurderingen på verdier (hva er allment akseptert som viktigst, hva mener jeg er viktigst?), men også på antagelser: Hva er det sannsynlige utfallet av at jeg gjør det på denne, og ikke den andre, måten? Til en viss grad handler vurderingene også mye om kunnskapen om konteksten, men slik kunnskap vil ikke alltid være nok.

En av de mest utfordrende (og også mest smertefulle) artiklene jeg har lest om forskningsetikk i praksis, er Heather Montgomerys beskrivelse av sitt langvarige feltarbeid blant barn i prostitusjon i Thailand, og de etiske dilemmaene hun opplevde.⁹ Artikkelen inneholder komplekse argumenter som det er vanskelig å yte

---

8. Brunovskis og Tyldum (2004).

9. Montgomery (2007).

rettferdighet i disse korte avsnittene, men kort sagt setter den på spissen slike sentrale utfordringer for det forskningsetiske skjønnet og minner oss om at svarene ikke alltid er enkle. Montgomery jobbet i et lokalsamfunn hvor hun sier at barneprostitusjon var svært vanlig. I tillegg sier hun at mens det moderne vestlige idealet er at foreldre gjør oppofrelser for barna, var dette motsatt i Thailand og særlig i lokalsamfunnet hun jobbet i: Barna ble sett som å stå i takknemlighetsgjeld til foreldrene, og særlig mødrene, for å ha gitt dem liv. Barna uttrykte til forskeren at relasjonene til voksne menn som ga dem penger gjorde det mulig for dem å være «gode» sønner eller døtre, og at det gjorde dem stolte.

Det er viktig å understreke at denne artikkelen ikke på noen måte rosebilder situasjonen til barna eller forsvarer barneprostitusjon. Forskeren peker heller på en rekke etiske dilemmaer som hun opplevde, som en konsekvens av at hennes egne oppfattelser og forestillinger sto i så sterk kontrast til hva barna og foreldrene formidlet. Montgomery etterlyser en åpen diskusjon av at valgene man gjør har konsekvenser, at man ofte kan være i sterk tvil, og at man noen ganger gjør feilvurderinger. Et av dilemmaene hun beskriver er knyttet til at for å få tilgang til lokalsamfunnet gjennom den eneste organisasjonen som arbeidet der, måtte hun love at hun ikke på eget initiativ satte i gang tiltak rettet mot barna eller kontaktet myndighetene. Organisasjonen hadde som mål å få barna ut av prostitusjon over tid, men mente at direkte inngripen ville virke mot sin hensikt, og tilbød utdanning og støtte for å finne alternativer. Forskeren anerkjenner at mange vil være sterkt uenige i hennes valg om ikke å varsle myndighetene om barna og de voksne mennene som i vår forståelse begikk grove overgrep mot dem, men underbygger sitt valg med at hennes vurdering var at det ikke ville gavnet barna. Manglende velferdsordninger og barnevern, faren for at barna eller foreldrene deres kunne bli arrestert og skilt fra hverandre, og at det kunne undergrave arbeidet til den eneste organisasjonen som forsøkte å hjelpe barna, var argumentene som veide tyngst for henne.

Fra et rent prinsipielt ståsted kan det kanskje synes åpenbart at man bør gripe inn når man finner et barn i prostitusjon.¹⁰ Er man realistisk er det ikke nødvendigvis så lett – en inngripen kan være mislykket, og man risikerer å sette barnet i en enda verre situasjon enn før. Empati eller innlevelse har sannsynligvis svært begrenset verdi for å styre denne vurderingen, i og med at dette ligger langt fra de flestes referanseramme. Å innhente kunnskap kan kanskje bringe en noe lenger,

---

10. Se også punkt 12 i *Forskningsetiske retningslinjer for samfunnsvitenskap, humaniora, juss og teologi*, hvor det påpekes at samtidig som kravet om konfidensialitet også gjelder for barn som deltar i forskning, kan det oppstå situasjoner der forskeren er etisk eller juridisk forpliktet til å varsle foreldre, foresatte eller barnevern, for eksempel «hvis forskeren får kjennskap til at barn utsettes for mishandling eller overgrep» (Forskningsetiske komiteer 2011:17).

men har også store begrensninger, fordi kunnskapen ikke nødvendigvis er entydig. I dette tilfellet insisterer den lokale organisasjonen på at barna må bringes ut av prostitusjonen gradvis, og at drastiske inngrep vil skade dem. Samtidig vil annen kunnskap peke på at prostitusjonen skader barna, og at barn i fare må bringes ut av situasjonen umiddelbart. Noen ganger kan også lokale aktører i samme miljø ha diametralt motsatte oppfatninger om hva som er galt og hva som er riktig.

Dette er et ekstremt eksempel, men noen ganger kan nettopp det ekstreme peke på generelle begrensninger – hvor vi kan komme til kort, og hvilket voldsomt press det forskningsetiske skjønnet kan komme under. Vurderingene av hva som skal veie tyngst kan være forferdelig vanskelige og ha store konsekvenser.

DÅRLIG FORSKER ELLER DÅRLIG MENNESKE?

Alt som inngår i det forskningsetiske skjønnet kan man etterstrebe å gjøre så godt som mulig, men det vil neppe noensinne bli perfekt. Vi vil aldri ha komplett innlevelse i en annens tanker og følelser. Vi vil aldri ha perfekt kunnskap om mulige utfall av valgene vi gjør. Og vi vil aldri kunne gi presise verdier til hensyn vi må veie opp mot hverandre og dermed fastslå med full sikkerhet hvilket hensyn som skal gå foran. Noen ganger er det beste vi kan gjøre å reflektere rundt og argumentere for de valgene vi gjør.

I en ideell verden hadde publikasjoner av forskningsresultater inkludert langt mer diskusjon av etikk som ikke bare belyser solsiden eller etablerer at prosjektet er «godkjent». Har vi toleranse for at det perfekte svaret med to streker under ikke alltid finnes? Kan man flagge en etisk problemstilling eller en skjønnsmessig vurdering som vanskelig, uten nødvendigvis å ha en løsning? En rent praktisk hindring for mer komplekse diskusjoner ligger i lengdebegrensningene akademiske tidsskrifter som regel legger på tekster.

Forskere er (i prinsippet) klare for diskusjoner og kritikk, både å gi og å få. Fagfellevurderinger er et viktig institusjonalisert element i å sikre kvalitet i forskningen. Likevel tror jeg vi er flere som kjenner irritasjonen stige når vi får en negativ fagfellevurdering av en artikkel. Det er få som liker å høre at noen mener man har misforstått en referanse, feiltolket data eller underbygget konklusjonene sine for dårlig. Det er surt å få metodevalgene sine plukket fra hverandre, på mer eller mindre solid grunnlag. Likevel tror jeg det kan føles mye tøffere å få kritikk som går på hvorvidt det man har gjort er etisk forsvarlig eller ikke. Og kanskje er vi mindre villige til å innrømme begrensninger her enn når det gjelder mer «tekniske» aspekter ved forskningen. Skjønnet er delvis basert i empati og vurderingsevne – det er

noe som går dypere enn den tekniske kunnskapen vi kan tilegne oss, og kan også oppleves å handle om hvem vi *er*, i oss selv og i relasjon til andre. Det er viktig med en profesjonell bevisstgjøring rundt hva etisk skjønn er og hvordan vi utøver det. En implikasjon er at kritikk av for eksempel metodevalg handler om forskerkompetanse, mens kritikk av etikk og skjønnsmessige vurderinger også handler om hvem vi *er* som mennesker.

Intuitivt vil man kanskje tenke at skjønnsmessige vurderinger som er på den forsiktige siden alltid vil være å foretrekke, fordi man da er tryggere på at man ikke gjør noe galt. Faren er at man da unngår tematikk som kan være utfordrende eller krevende, noe som kan ha store konsekvenser for forskning og kunnskapsproduksjon. Forsker man for eksempel med såkalt «utsatte» eller «sårbare» grupper, kan en bekymring være samtykkekompetanse: Er personen i stand til å forstå implikasjonene av å delta i forskningsprosjektet? Kan han eller hun gi et fritt og informert samtykke? Sterke restriksjoner på forskning med slike grupper kan sikre mot at det skjer overtramp, men på den annen side kan det å systematisk utelukke dem fra forskning ha store konsekvenser og gi skjevheter i kunnskapsutvikling. Et godt klima for å kunne gjøre gode skjønnsmessige vurderinger innebærer en krevende balanse hvor man ikke skal fire på forskningsetikken, samtidig som vi ikke prøver å unngå prosjekter som er vanskelige eller tematikk som er etisk utfordrende.

LITTERATUR

- Bergen, R.K. (1993): «Interviewing survivors of marital rape: Doing feminist research on sensitive Topics». I C.M. Renzetti og R.M. Lee (red.), *Researching sensitive topics*, Newbury Park, CA: Sage: 197–211.
- Bergen, R.K. (1996): *Wife rape: Understanding the response of survivors and service providers*, Thousand Oaks, CA: Sage.
- Brunovskis, A. (2012): «'A penny for your thoughts' – å betale deltakere i forskning», i Hallvard J. Fossheim og Helene Ingierd (red.), *Forskning og penger*; Forskningsetiske komiteer: 45–63.
- Brunovskis, A. og Tyldum, G. (2004): Crossing borders. An empirical study of transnational prostitution and trafficking in human beings, Fafo-rapport 426, Oslo: Fafo.
- Campbell, R., A.E. Adams, S.M. Wasco, C.E. Ahrens og T. Sefl (2010): «'What has it been like for you to talk to me today?' The impact of participating in interview research on rape survivors», *Violence Against Women*, 16(1):60–83.
- Carlson, E.B., Newman, E., Daniels, J. W., Armstrong, J., Roth, D., og Loewenstein, R. (2003): «Distress in response to and perceived usefulness of trauma research interviews», *Journal of Trauma & Dissociation*, 4: 131–142.
- Draucker, C.B. (1999): «The emotional impact of sexual violence research on participants», *Archives of Psychiatric Nursing*, 13: 161–169.

- DuMont, J. og Stermac, L. (1996): «Research with women who have been sexually assaulted: Examining informed consent», *Canadian Journal of Human Sexuality*, 5: 185–191.
- Forskningsetiske komiteer (2011): Forskningsetiske retningslinjer for samfunnsvitenskap, humaniora, juss og teologi, De nasjonale forskningsetiske komiteer.
- Johnson, L.E., og Benight, C.C. (2003): «Effects of trauma-focused research on recent domestic violence survivors», *Journal of Traumatic Stress*, 16, 567–571.
- Mackenzie, C., C. McDowell, E. Pittaway (2007), «Beyond ‘Do No Harm’: The Challenge of Constructing Ethical Relationships in Refugee Research», *Journal of Refugee Studies* Vol. 20, No. 2: 299–319.
- Martin, J.L., Perrott, K., Morris, E.M., og Romans, S.E. (1999): «Participation in retrospective child sexual abuse research: Beneficial or harmful? What women think six years later». I L.M. Williams og V.L. Banyard (red.), *Trauma and memory*. Thousand Oaks, CA: Sage: 149–160.
- Montgomery, Heather (2007): «Working with child prostitutes in Thailand: Problems of practice and interpretation», *Childhood*, 14(4): 415–430.
- Newman, E. og Kaloupek, D.G. (2004): «The risks and benefits of participating in trauma focused research studies», *Journal of Traumatic Stress*, 17, 383–394.
- Surtees, R. og Brunovskis, A. (under utgivelse 2015), «What is harm? Ethical challenges in research with trafficked persons».
- Walker, E.A., Newman, E., og Koss, M. (1997): «Does the study of victimization revictimize the victims?», *General Hospital Psychiatry*, 19: 403–410.
- Widom, C.S., og Czaja, S.J. (2005): «Reactions to research participation in vulnerable subgroups», *Accountability in Research*, 12, 115–138.
- Wifstad, Å (2007): «Etisk skjønn ved forhåndsvurdering av forskning», *Tidsskrift for den norske legeforening*, 127(1):58–9.

Godt skjønn i formidling av vitenskapelig usikkerhet

HELENE INGIERD er sekretariatsleder for Den nasjonale forskningsetiske komité for naturvitenskap og teknologi. Ingierd har en ph.d. i statsvitenskap fra Universitetet i Oslo, og har tidligere jobbet med krigens etikk.

SAMMENDRAG Formidling av vitenskapelig usikkerhet utgjør en vesentlig del av forskerens ansvar. Men slik formidling er utfordrende gitt kompleksiteten i usikkerhet. God formidling krever mer enn regelfølgning; det kreves også gode skjønsmessige vurderinger som ikke alltid kan nedfelles i regler. Forskningsetiske prinsipper som sannferdighet, åpenhet og gode konsekvenser er verdifulle rettesnorer i utøvelsen av skjønn når vitenskapelig kunnskap, og den sikkerhet og usikkerhet som kjennetegner kunnskapen, skal kommuniseres.

NØKKELOORD vitenskapelig usikkerhet, formidling, sannhetsforpliktelse, åpenhet, samfunnsansvar

ABSTRACT Communication of scientific uncertainty is an integral part of the responsibility of researchers. Yet such communication is challenging, not least due to the complexity of scientific uncertainty. Good communication demands more than mere rule-following; ethical judgements are required as well, which cannot always be encompassed by rules. Research ethical principles such as honesty, openness, and good consequences prove to be valuable as guidance when communicating the certainty and uncertainty that characterize scientific knowledge.

Kommunisering av vitenskapelig usikkerhet er en vesentlig del av forskerens ansvar.¹ Men slik formidling er utfordrende gitt kompleksiteten i hva usikkerhet kan innebære og kompleksiteten i selve formidlingssituasjonen. God formidling krever mer enn regelfølgning; det kreves også gode skjønsmessige vurderinger som ikke alltid kan nedfelles i regler. Forskningsetiske prinsipper som sannferdighet, åpenhet og gode konsekvenser kan imidlertid fungere som rettesnorer i utøvelsen av skjønn når vitenskapelig kunnskap og den sikkerhet og usikkerhet som kjennetegner kunnskapen skal formidles.

INNLEDNING

Usikkerhet er et grunnleggende trekk ved vitenskapen. Det er få spørsmål som kan besvares med sikkerhet, og selv teorier som har bred empirisk støtte kan veltes ved nye innsikter. I vår tid spiller forskning en stadig viktigere rolle som premissleverandør for politiske beslutningstakere og for allmennheten for øvrig. Forsknings- og teknologiutvikling kan ha reelle og alvorlige konsekvenser, og det er viktig å få en god forståelse av disse konsekvensene. I verste fall kan mangelfull formidling føre til politisk handlingslammelse eller dårlige beslutninger med potensielt katastrofale følger. Formidling av vitenskapelig usikkerhet er derfor forstått som en helt sentral del av forskerens ansvar.

Samtidig byr slik formidling på utfordringer. Beretninger om usikkerhet kan passe dårlig inn i journalisters deknings av forskning da de kan oppfattes som tåkeprat. Om usikkerheten ved resultatene fremheves, kan det dessuten gi opphav til mistillit til forskningen hos allmennheten, som ikke egentlig er berettiget. Som jeg vil vise, krever formidlingen avveining av hvor stor usikkerheten på forskningsfeltet er i forhold til hva som kan regnes som etablert kunnskap, samt vurderinger knyttet til type usikkerhet. Snakker vi om total uvitenhet eller mer eller mindre kontrollerbar usikkerhet? Hva er kildene til usikkerheten, og kan den reduseres? I tillegg bør konsekvensene av usikkerheten fremkomme. Hva betyr det at vi ikke vet? Slike vurderinger krever skjønn.

Det er etter hvert utviklet en del metoder som kan hjelpe forskere med å fremstille usikkerhet. Slike metoder vil kunne bidra til økt bevissthet om viktigheten av å anerkjenne usikkerhet, og kan dessuten bidra til å redusere risiko blant annet ved at det fokuseres på de usikkerheter og risikoer som betyr mest og at det identifiseres områder som bør følges opp med mer forskning (Strand og Oughton

---

1. Takk til Hallvard J. Fossheim og Matthias Kaiser for innsiktsfulle og nyttige innspill til artikkelen.

2009: 24). Mitt fokus er imidlertid ikke på disse mer spesifikke metodene. I det følgende skal jeg snarere utdype hvordan man kan benytte skjønn for best mulig å takle usikkerhet som et integrert moment ved formidling av forskningsresultater. Dette vil jeg gjøre ved å utdype hvorfor formidling av usikkerhet utgjør en viktig del av forskernes ansvar.

Noen vil mene at god etikk og forskningsetikk uttømmes av ren regelfølgning, for eksempel ved at man krysser av for og gjør akkurat slik det er beskrevet i noen retningslinjer. Man forventer da konkrete handlingsanvisninger, og klare ja/nei-spørsmål. I motsetning til dette antas det i det følgende at god etikk alltid vil forutsette en viss grad av gode skjønnsmessige vurderinger, som ikke fullt ut kan kodifiseres i regler. Etisk handlemåte og god forskningsetikk forventer at aktøren utøver en viss grad av skjønn, basert på tidligere erfaringer og kontekst-relevant kunnskap. Videre forutsettes det i det følgende at skjønnsmessige vurderinger ikke er ensbetydende med vilkårlige vurderinger eller synsing. Selv om forskningen er beheftet med usikkerhet, trenger ikke formidlingen av forskningen være preget av usikkerhet. Tvert imot kan formidlingen som regel forankres i håndfaste prinsipper. Forskningsetiske prinsipper som *sannferdighet*, *åpenhet* og *gode konsekvenser* kan fungere som rettesnorer i utøvelsen av skjønn når vitenskapelig usikkerhet skal kommuniseres. I tillegg til bevissthet om disse prinsippene, krever god formidling også kunnskap om hva slags type usikkerhet det er tale om og dermed en god forståelse av kunnskapens kvalitet og kontekst. Dette betyr at det først og fremst er forskeren som besitter den nødvendige kompetansen til å formidle vitenskapelig usikkerhet.

MER KUNNSKAP, MER USIKKERHET

Forskningsvirksomheten er økende nasjonalt og internasjonalt. Det kan synes som et paradoks at samtidig som kunnskapen øker i omfang og betydning, blir spørsmålene flere. Én ting er at forskningsresultater ofte er beheftet med en viss usikkerhet. Enda mer usikkerhet er knyttet til mulig bruk og langsiktige konsekvenser av forsknings- og teknologiutvikling. Så å si all teknologiutvikling vi antar vil komme samfunnet til gode er beheftet med en viss usikkerhet. Et eksempel på et forskningsfelt der det kan være svært vanskelig å foreta solide risikovurderinger, er såkalt klimamanipulering: teknologier som gjennom storstilt og planlagt modifisering av Jordas energibalanse har som mål å redusere temperaturen og avhjelpe klimaendringer. Usikkerheten om mulige konsekvenser og om hvorvidt de vil inntrøffe er stor blant annet fordi metodene fremdeles er i emning og teknologiene

foreløpig er lite utprøvd. Men usikkerheten henger også sammen med at vi her snakker om svært komplekse og uforutsigbare systemer. En annen viktig grunn til usikkerheten er at forsknings- og teknologiutviklingen i dag inngår i et komplisert samspill, der politiske og økonomiske aktører også spiller viktige roller. Vi kan ikke vite hvordan for eksempel markedsaktører vil videreutvikle en gitt teknologi. Dette kan gjøre det tilnærmet umulig å forutsi langtidsvirkninger av utviklingen. Ofte er usikkerheten derfor bedre karakterisert som ren og skjær *uvitenhet*. Svært mange av de risikoer vi antar er forbundet med ny teknologi har tilnærmet samme status som naturkatastrofer: De er nærmest umulige å forutse (Von Schomberg 2007: 11).

Jeg har allerede antydnet et skille mellom *usikkerhet* og *uvitenhet*. Litt forenklet kan det skilles mellom to hovedformer av vitenskapelig usikkerhet: Type 1-usikkerhet og type 2-usikkerhet (Strand og Oughton 2009: 17). *Type 1-usikkerhet* oppstår på grunn av mangel på kunnskap om faktorer, parametere eller modeller. Slik usikkerhet kan reduseres ved hjelp av ytterligere forskning og ved å samle inn mer eller bedre data, for eksempel ved å forberede måleinstrumenter eller bruke større utvalg av respondenter. Ved type 1-usikkerhet vil det være mulig å foreta risikovurderinger. Begrepet «risiko» impliserer at det foreligger noe kunnskap som gjør det mulig å anslå graden av sannsynlighet for at hendelse vil finne sted og mulige konsekvenser av den. Usikkerheten kan dermed uttrykkes ved for eksempel sannsynlighetsutsagn. Ikke all usikkerhet er kvantifiserbar, så her handler det om mer enn formidling gjennom tradisjonelle numeriske metoder. Dette gjelder særlig når vi snakker om langtidsvirkninger av forskning og forutsigelser om fremtiden.

Type 2-usikkerhet, derimot, skyldes en iboende egenskap ved fenomenet som studeres og oppstår på grunn av naturlige variasjoner. Kaosfenomener i komplekse naturlige systemer er et eksempel. Slik usikkerhet lar seg ikke uten videre redusere ved hjelp av mer forskning fordi det er saken selv, ikke bare vår kunnskap om den, som er preget av usikkerhet.

I formidlingen av usikkerhet, bør det klargjøres om man snakker om type 1-usikkerhet eller type 2-usikkerhet. Kan mer forskning redusere usikkerheten? Hva er eventuelt begrensningene i modellene som er benyttet? I praksis er ikke alltid skillet så enkelt å trekke mellom de to, og skjønnet kommer derfor uvegerlig inn. Begrensninger i parametere og modeller assosieres gjerne også med type 2-usikkerhet. Mer grunnleggende vil mange forfekte at vitenskapelig usikkerhet aldri er noe som (bare) skyldes uavsluttet eller foreløpig forskning, men at usikkerhet, og da særlig i betydning forutsigbarhet, er et trekk ved vår kunnskap om naturen og en iboende egenskap ved en rekke virkelige systemer. Like fullt vil dette skillet

ofte kunne gi mening. Ikke minst vil det kunne anspore til en refleksjon om ulike kilder til usikkerheten, og om hvordan, om i det hele tatt, mer forskning kan redusere usikkerheten.

UTFORDRINGER I FORMIDLINGEN

Én ting er at usikkerheten i seg selv kan være vanskelig å beskrive gitt kompleksiteten i saken. En annen grunn til at det kan være utfordrende å formidle vitenskapelig usikkerhet til politiske beslutningstakere og samfunnet for øvrig, er knyttet til kompleksiteten i formidlingssituasjonen. Begrepet usikkerhet har ulik betydning og valør, noe som kan gi opphav til misforståelser og dessuten presse forskere inn i roller der usikkerheten blir underkjent. Det bør tas høyde for disse ulike forståelsene av usikkerhet i de skjønnsmessige vurderingene som gjøres. I det følgende skal jeg vise hvordan skjønn kan hjelpe til med å gjøre gode avveinger mellom to mulige fallgruver i kommunikasjon av usikkerhet.

I akademia er usikkerhet ofte knyttet til en evne til å reise tvil og stille kritiske spørsmål. Tradisjonelle vitenskapelige normer oppfordrer nettopp til en kritisk grunnholdning. I 1942 formulerte den amerikanske sosiologen Robert K. Merton det han oppfattet som vitenskapens normative grunnlag (Merton 1973). I kortversjon har Mertons normer fått navnet CUDOS (Communism/Communalism, Universalism, Disinterestedness, Originality and Skepticism).² Den fjerde normen, *Organisert skeptisisme*, er et krav om systematisk kritikk av kunnskapspåstander. Når kunnskap blir offentlig, er det vitenskapssamfunnets oppgave å kritisk gjennomgå argumentasjonen for å spore opp mulige feil. At vi ikke vet noe, eller at det er begrensninger i hva vi vet, danner utgangspunktet for all forskning. I akademia er usikkerhet dermed i første rekke noe positivt, idet det er den som driver vitenskapen videre mot nye undersøkelser og ny kunnskap. For den enkelte forsker er usikkerhet det som gir næring til ens daglige virke, og kanskje også det som gjør livet i akademia interessant. Usikkerhet betyr slett ikke at man ikke vet noe som helst – dette ville være uvitenhet (ignorance). Dersom man er i stand til å si noe om graden av usikkerhet og tallfeste den eller beskrive den på andre måter, vet man ganske mye. Samlet er det dermed rimelig å hevde at usikkerhet er et gode i vitenskapen. Reduksjon av usikkerhet er riktignok et mål, men å fjerne den totalt anses av de fleste som urealistisk.

I dagligtalen forstås usikkerhet sjelden som noe positivt. «Usikkerhet» brukes ikke bare om tvil med hensyn til utfallet av noe eller ufullstendig kunnskap, men

---

2. «Originalitet» utgjorde ikke et eget punkt i Mertons opprinnelig liste over kriterier.

relaterer seg også til vårt følelsesliv, våre intensjoner og handlinger (Strand og Oughton 2009: 7–8). Vi kan være usikre på hva vi ønsker og hva vi skal gjøre. Når usikkerheten er sterk og vedvarende, knyttes den til sinnstilstander som angst og uro. Gitt den negative betydningen og de assosiasjoner begrepet har, kan vitenskapelig usikkerhet lett forstås som en mangel ved forskningen og noe som gir grunn til skepsis. En kritisk holdning til forskningsfunn er ønskelig, men skepsisen kan også bli destruktiv. Det skjer dersom skepsisen går over til ren kynisme og man uten videre avviser forskning. I slike tilfeller tolkes usikkerhet dithen at hva som helst kan være sant, inkludert det som anses som høyst usannsynlig, eller at ingenting er kjent.

Politikere vil gjerne ha klare svar og «harde» fakta. Stor usikkerhet i beslutningsgrunnlaget kan i verste fall skape forvirring og beslutningsvegring og forsinke politiske tiltak på viktige samfunnsområder der politikere gjerne vil vise handlekraft. I en mye omtalt studie påpeker Silvio Funtowicz og Jerome Ravetz hvordan politiske beslutninger i dag i mye større grad enn tidligere må baseres på vitenskapelig usikkerhet eller «myk» informasjon.

There is a long tradition in public affairs which assumes that solutions to policy issues should, and can, be determined by «the facts» expressed in quantitative form. But such quantitative information, either as particular inputs to decision-making or as general purpose statistics, is itself becoming increasingly problematic and afflicted by severe uncertainty (Funtowicz og Ravetz 1990: 1).

Funtowicz og Ravetz er opptatt av at økt usikkerhet i beslutningsgrunnlaget ikke nødvendigvis betyr at kunnskapen har dårligere kvalitet. Høy kvalitet på kunnskap krever ikke en eliminering av usikkerhet (og motsatt betyr ikke høy sikkerhet nødvendigvis høy kvalitet på kunnskapen). Det viktigste er hvordan usikkerheten blir håndtert.

En mulig fallgrube er at forskere drives til å gi sikrere svar enn det er grunnlag for, og at reell usikkerhet dermed forsvinner i fremstillingene. På den annen side kan usikkerhet benyttes for å fremme en politisk og økonomisk agenda og slik sett være ønsket fra politiske og økonomiske interessegrupper. I boken *Merchants of Doubt* (2010) skriver Naomi Oreskes og Erik Conway om hvordan vitenskapelig usikkerhet systematisk har vært brukt som et politisk verktøy av ulike grupper, blant annet av tobakksindustrien for å hindre politiske tiltak mot røyking.

Media ønsker også klare og poengterte svar. Flere studier har påpekt at journalister har en tendens til å presentere forskning som sikrere enn de er (Hornmoen 2003: 171). Dette skjer typisk ved utstrakt bruk av fraser som «Forskning viser at ...»,

«Forskere har endelig løst gåten», etc. Men bildet er ikke entydig. Journalistikk kan også fremstille vitenskap som mer usikker enn det den er. Formidlingen skjer for eksempel ved hvordan historiene konstrueres. Dersom flere stemmer settes opp mot hverandre, kan det se ut som om det er nokså stor usikkerhet om et spørsmål. Den store majoriteten av klimaforskere mener det er svært sannsynlig (97 % sannsynlig) at en stor del av klimaendringene er menneskeskapte. Samtidig var det i lengre tid en tendens til at klimaskeptikerne fikk så mye spalteplass at det ble skapt inntrykk av at det var to omtrent like leire blant klimaforskere: for og imot menneskeskapt oppvarming (Kolset og Presterud 2012: 148–149).

Utfordringer knyttet til formidling av vitenskapelig usikkerhet kan dermed føre til to fallgruver: På den ene siden kan vitenskapelig usikkerhet underkommuniseres ved at funn presenteres som sikrere og mer presise enn de faktisk er. På den andre enden av skalaen kan vitenskapelig usikkerhet overdrives og funn presenteres som mye mer usikre enn de er. Dette kan skje ved at funnene blir beskrevet med vage og upresise ord, eller ved at usikkerhet forstås av mottakerne som dårlig forskning.

Samlet ser vi altså at formidling av usikkerhet kan være utfordrende, ikke minst gitt ulike betydninger av begrepet; samtidig har jeg antydnet at slik formidling er av stor betydning for beslutningstakere og allmennheten for øvrig. La oss nå se nærmere på hvilke forskningsetiske normer som kan være til hjelp i skjønnsutøvelsen når vi snakker om vitenskapelig usikkerhet.

FORMIDLING AV USIKKERHET SOM FORSKNINGSETISK FORDRING

I Forskningsetiske retningslinjer for naturvitenskap og teknologi kan man lese følgende:

Forskeren skal få klart frem hvilken grad av sikkerhet og presisjon forskningsresultatene kjennetegnes av. Spesielt skal forskeren være nøye med å klargjøre funnenes relative sikkerhets- og gyldighetsområde, og forskeren skal bestrebe seg på å påpeke eventuelle risiko- og usikkerhetsmomenter som kan ha betydning for eventuelle anvendelser av forskningsfunnene (2007: punkt 10).

I retningslinjene er formidling av usikkerhet dermed fremhevet som en målsetning for forskere. Retningslinjene anbefaler videre at forskningsinstitusjonene formidler egnete metoder for å fremstille usikkerheten i forskningen til sine ansatte og studenter.

Retningslinjene henvender seg først og fremst til enkeltforskere og forskningsinstitusjoner. Formidling av usikkerhet er imidlertid ikke bare et forskeransvar; andre aktører som tar del i formidlingen av kunnskap har et medansvar. Forskningsformidlingen kan foregå direkte mellom forskeren og allmennheten, men som oftest er det via andre kanaler, som kommunikasjonsavdelinger ved forskningsinstitusjonene eller media, at forskningens metoder og resultater kommuniseres. Journalister og andre kommunikatorer spiller dermed en svært vesentlig rolle. Ikke minst har politikere som bestiller og bruker kunnskap et ansvar for hvordan kunnskapen benyttes. Politiske beslutningstakere bør for eksempel anerkjenne at ikke all usikkerhet lar seg redusere, og unngå å presse forskere til å gi sikrere svar enn det de egentlig mener det er grunnlag for.

Det kan være nyttig å tenke på dette ansvaret i forhold til kategoriene *fremtidsrettet ansvar* og *tilbakeskuende ansvar*.³ Tilbakeskuende ansvar er opptatt av å tildele ansvar og skyld for en bestemt handling som allerede har funnet sted. Fremtidsrettet ansvar er derimot orientert mot å oppnå et gode, eventuelt hindre et onde. Ansvaret for å kommunisere vitenskapelig usikkerhet bør først og fremst forstås som et fremtidsrettet ansvar. Nylig ble italienske seismologer og geologer dømt for uaktsomt drap på jordskjelvofre i Italia, på det grunnlag at de hadde analysert jordskjelvriskoen i forkant på en «overflatisk, omtrentlig og generisk» måte og for å ha tatt del i en medieoperasjon for å roe ned innbyggerne (Bruna De Marchi 2014: 92). Å kommunisere risiko for jordskjelv eller andre naturkatastrofer, når man vet *at* katastrofen vil inntreffe, bare ikke når og hvilket omfang eller konsekvenser den vil ha, krever betydelig skjønnsutøvelse. I slike tilfeller er usikkerheten om når man må handle for å forebygge ødeleggelser stor, samtidig som mulige konsekvenser av å ikke make å formidle risikoen kan være fatale. I dette konkrete tilfelle var man også opptatt av å avkrefte en publisert varsel fra en «ikke-autorisert» kilde, og man gikk derfor ut i offentligheten med bastante påstander det egentlig ikke var dekning for (ibid: 90). Bakgrunnen var altså også uenighet om hvem som kunne uttale seg med autoritet om vitenskapelig usikkerhet og hvem som ikke kunne gjøre det. Alle forskerne ble for øvrig frikjent i ankesaken i 2014. Et slikt skyldsfokus vil sjelden være på sin plass i slike komplekse forskningssammenhenger. Ofte dreier det seg om reell usikkerhet. Kunnskap er ufullstendig og feilbarlig. At noe galt inntreffer fordi man ikke hadde fullstendig kunnskap, er ikke nødvendigvis uetisk. Det punkt 10 i de forskningsetiske retningslinjene adresserer, er den etiske forpliktelsen til å unngå unødvendige skader som skyldes utilstrekkelig formidling av usikkerheten knyttet til forskningsfunn

3. Se også Strand og Oughton 2009: 29–30, som ikke bruker disse ansvarsbegrepene, men som understreker behovet for en slik tilnærming.

(Strand og Oughton 2009: 14). Ofte vil forskeren ha atskillig kunnskap og innsikt om usikkerhet og begrensninger i resultatene og deres anvendelsesområder. Dette bør i så fall utgjøre en del av resultatene som kommuniseres utad. Så er det opp til politiske beslutningstakere å ta beslutningen om hvordan kunnskapen skal forvaltes og håndteres.

Hvordan bør da forskeransvaret utøves? Vi kan få et bedre grep om dette spørsmålet ved å undersøke formålet med forskningsformidling, og mer bestemt hvilke goder man sikrer (eventuelt hvilke onder man ønsker å unngå) med formidlingen av usikkerhet. I det følgende vil jeg utdype noen forskningsetiske normer som kan knyttes til ansvaret for å formidle vitenskapelig usikkerhet og som dermed belyser hvorfor slik formidling er en målsetning. Disse normene kan også fungere som rettesnorer i utøvelsen av skjønn når vitenskapelig kunnskap og den sikkerhet og usikkerhet som kjennetegner kunnskapen skal formidles.

SANNHETSBESTREBELSE

La oss først se på en sentral forskningsetisk norm, forskningens sannhetsbestrebelse. Forskningens streben etter sannhet er en helt sentral forpliktelse, som blant annet handler om redelighet i dokumentasjon og fremstilling. I de generelle forskningsetiske retningslinjene som er utarbeidet av De nasjonale forskningsetiske komiteene heter det: «Forskningsaktivitet er streben etter ny kunnskap med kritisk og systematisk etterprøving og fagfellevurdering. Ærlighet, åpenhet, dokumenterbarhet og systematikk er grunnleggende forutsetninger for å nå dette målet.»⁴

Kommunikasjon av vitenskapelig usikkerhet er vesentlig for å leve opp til denne forpliktelsen. Om man unnlater å formidle for eksempel usikkerhet knyttet til forskningens resultater, vil man gi et uriktig bilde av saken og hvilken kunnskap man faktisk har. Slike feilaktige fremstillinger kan selvsagt skje mer eller mindre bevisst. Ofte kan forskeren oppriktig forsøke på å fremstille funn på en sannferdig måte, men fremstillingen vil likevel gi et helt galt bilde av forskningsresultatene.

Det er krevende å treffe skjønsmessig riktig, både på grunn av kompleksiteten i saken og på grunn av kompleksiteten i kommunikasjonssituasjonen selv. Forskningens streben etter sannhet tilsier en mest mulig nøyaktig fremstilling av hva man vet og ikke vet.

Men en for sterk vektlegging av kravet om sannhet kan gi opphav til et uoppnåelig krav om at absolutt alle nyanser av forskningsfunnenes sikkerhet og usik-

---

4. <https://www.etikkom.no/forskningsetiske-retningslinjer/generelle-forskningsetiske-retningslinjer/>. Lastet 23.06.2015.

kerhet må fremkomme. I ytterste fall kan kravet virke mot sin hensikt og snarere bidra til å forkludre sannheten om resultatene fordi den koker bort i alle forbehold som tas. Her vil det være relevant å vurdere publikummet for formidlingen. Er formidlingen først og fremst myntet på kolleger i samme fagfelt som en selv, bør man bestrebe seg på å gi mest mulig presise presentasjoner av data og metoder og herunder deres sikkerhet og usikkerhet. Bare slik sikrer man at fremstillingene gir rom for systematisk etterprøving.

ÅPENHET

Å formidle vitenskapelig usikkerhet er også av stor betydning for å bidra til åpenhet. Det er et forskningsetisk krav at forskningsresultater skal gjøres tilgjengelige for andre forskere og allmennheten. Når vitenskapelig kunnskap formidles i offentligheten bør de forutsetninger kunnskapen er bygget på, og kvaliteten på bevisene som foreligger, gjøres kjent (Kaiser 2010).

Det er særlig to aspekter ved åpenhet som skal fremheves her: åpenhet med hensyn til eventuelle bindinger og åpenhet for å sikre en god debatt om forskning. Diskusjoner rundt genmodifiserte organismer (GMO) kan anskueliggjøre begge disse aspektene. Genmodifiserte organismer er organismer (planter, dyr eller bakterier) som er blitt tilført nytt arvestoff, ofte fra flere kilder. Sentrale spørsmål som har vært reist i diskusjonen av GMO er hvilken risiko og nytte som er knyttet til genmodifisering, og om vi vet nok om konsekvensene når vi modifiserer en organisme. Etter mange år med forskning, er det fortsatt stor uenighet om konsekvensene av GMO. Uenigheten synes i stor grad å være knyttet til bedømmelsen av usikkerhet, og i hvilken grad man mener det er viktig å inkludere det større publikummet i den usikkerheten som eventuelt råder. Enkelte forfekter at vi ikke har tilstrekkelig kunnskap om de langsiktige konsekvensene av GMO på økosystemene. Det hevdes blant annet at det er usikkerhet knyttet til om det innsatte genmaterialet kan forstyrre andre gener, med mulige negative følger for enkeltmennesker, miljø og landbruk. Det påpekes videre at effektene fra slik påvirkning i mange tilfeller kan være svært vanskelig å oppdage, og at analysemetodene ofte er usikre (Traavik 2015). Andre mener at GMO er trygt og at det ikke lenger er noen usikkerhet på feltet.⁵

Mye av uenigheten her, som på en del andre felt, synes å bunne i en uenighet om hvor mye kunnskap man trenger for å forstå eller håndtere et problem (van der

---

5. <http://www.aftenposten.no/meninger/debatt/Internrevisjonen-Vitenskapsfornekterne-7791180.html>. Lastet 13.04.2015.

Slujis 2007). Undersøkelser har vist at forskere tolker data ulikt på forskningsfelt preget av usikkerhet. En undersøkelse fra 2007 (Kvakkestad et al.) viste at det var ulik vektlegging av vitenskapelig usikkerhet knyttet til GMO blant økologer, planteforedlere og molekylærbiologer. Hva man vektlegger har altså en tendens til å farges av hvilket fagfelt man jobber innenfor og av de bindinger man har. Dette betyr ikke nødvendigvis at forskere bevisst fremstiller data selektivt i henhold til interessene til dem som finansierer forskningen. Slike forskjeller kan like gjerne skyldes at det eksisterer kulturforskjeller mellom ulike fagfelt når det gjelder problemstillinger, metoder og analyse. Det illustrerer likevel viktigheten av åpenhet om finansiering og mulige bindinger – forhold som kan tenkes å påvirke hvilke funn man får og som kan forme de vurderinger man gjør i vektleggingen av resultatenes sikkerhet eller usikkerhet. Samarbeid med offentlige organer eller privat næringsliv kan føre til interessekonflikter og gi grobunn for tvil om forhold som har betydning for forskningens resultater. Dermed blir det desto viktig å være åpen om eventuelle bindinger som kan tenkes å direkte eller indirekte påvirke forskningens resultater og de usikkerhets- og risikovurderinger som gjøres.

Åpenhet fra forskerens side er også viktig for å sikre en god og åpen debatt om vitenskap og teknologiutvikling. Mest mulig åpenhet om vitenskapelig usikkerhet vil kunne bidra til å illustrere bredden i de informerte oppfatninger som er rådende og legge til rette for diskusjoner om hvilken grad av kunnskap man trenger før man faktisk kan håndtere et gitt problem. Om man for eksempel befinner seg i et landskap med sterke meningsforskjeller og man mener at usikkerheten knyttet til langsiktige konsekvenser er irrelevant, eller at usikkerheten ikke gir grunnlag for handling, vil det være til gode for meningsbrytningen å angi hvorfor man mener slik informasjon ikke er av betydning.

KONSEKVENSER AV FORSKNINGEN

Spørsmål rundt vitenskapelig usikkerhet har direkte betydning for beslutninger som skal tas. Uriktige og upresise fremstillinger kan i verste fall føre til at det tas dårlige beslutninger, med alvorlige konsekvenser for enkeltmennesker og samfunnet. Tenk bare på formidling av uriktige helseråd det egentlig ikke er dekning for i forskningen. Formidling av usikkerhet utgjør slik en del av forskningens samfunnsansvar. Her snakker jeg om forskningens samfunnsansvar langs to akser: (1) ansvar for å bidra med vurderinger av mulige konsekvenser av egen forskning; og (2) ansvar for at forskningen direkte eller indirekte kommer samfunnet til gode og for å sikre at den ikke gjør skade (*Forskningsetiske retningslinjer for natur-*

vitenskap og teknologi, punkt 7). Mens det synes rimelig å tillegge forskeren et klart hovedansvar for å bidra med kunnskap om forventede følger av egen forskning, er det flere aktører som kan spille viktige roller når det gjelder å minske de mulige negative følgene av forskningen. Bakgrunnen er erkjennelsen av at forskning og teknologiutvikling også kan innebære risiko for uønskede følger. Men risikovurderinger er beheftet med usikkerhet, og spesielt blir denne usikkerheten sterk når det gjelder mer langsiktige effekter av forsknings- og teknologiutvikling. Svært mye teknologiutvikling kjennetegnes ved at forutsigbarheten om mulige konsekvenser er forholdsvis liten, samtidig som de mulige konsekvensene kan være omfattende. Dette er en tilstand som er karakterisert som «post-normal vitenskap» (Funtowicz og Ravetz 1993). Her kreves betydelig skjønnsutøvelse nettopp fordi usikkerheten er så stor, samtidig som så mye kan stå på spill og det derfor er særlig viktig å få en god forståelse av usikkerheten.

La oss først se litt nærmere på ansvaret for å bidra med kunnskap om forventede bi-effekter av egen forskning. Da reises blant annet spørsmål om hvilke konsekvenser som er relevante å vurdere. Det reises også spørsmål knyttet til risiko- og usikkerhetsvurderinger; hvem som definerer hva som er akseptabel risiko og hvem som utsettes for risiko. Slike vurderinger krever skjønnsutøvelse. Om vi vender tilbake til GMO, legger genteknologiloven noen føringer når det gjelder hva slags type kunnskap som bør ligge til grunn før GMO eventuelt anvendes og dermed også hvilke typer konsekvenser og hva slags risiko som bør vurderes. Lovens formål er å «sikre at framstilling og bruk av genmodifiserte organismer skjer på en etisk og samfunnsmessig forsvarlig måte, i samsvar med prinsippet om bærekraftig utvikling og uten helse- og miljømessige skadevirkninger» (genteknologiloven § 1). Prinsippet om bærekraft gjenfinner vi også som forskningsetisk prinsipp i *Forskningsetiske retningslinjer for naturvitenskap og teknologi*, der det heter at forskningen skal være i overensstemmelse med bærekraftig utvikling og respekt for miljøet (jf. pkt. 2). Bærekraftbegrepet hjelper til med å avgrense hvilke konsekvenser som er av betydning og dermed hvilken type informasjon vi trenger. Prinsippet går ut på at forskning bør inkludere økologiske, økonomiske og sosiale aspekter, samt langsiktige konsekvenser av forskningen. Med andre ord vil en formidling som kun tar for seg sikkerhet og usikkerhet knyttet til de kortsiktige konsekvensene av GMO, ikke oppfylle de krav som stilles og dermed være ufullstendig.

Én ting er vurderinger knyttet til hvor mye kunnskap som trengs for å forstå et fenomen; en annen ting er vurderinger knyttet til hvor mye kunnskap man trenger for å handle (eller unnlate å handle) i verden på grunnlag av en forståelse. Det kan for eksempel være enighet om at man har den kunnskapen man trenger for å forstå

noe, men likevel uenighet om man bør handle på grunnlag av denne forståelsen. Her kommer ansvaret for at forskningen direkte eller indirekte kommer samfunnet til gode, og for å sikre at den ikke gjør skade inn. Det reises blant annet spørsmål om hvor stor usikkerhet vi skal tillate før vi handler og hva usikkerheten gjelder. I denne sammenhengen er føre var-prinsippet relevant å vurdere. Føre var-prinsippet⁶ kommer til anvendelse når det foreligger plausibel men usikker kunnskap og når det er fare for etisk uakseptable konsekvenser. En sterk vektlegging av usikkerhet kan føre til handlingslammelse på områder av stor samfunnsmessig betydning. Dette har vært en særlig bekymring innen klimaforskning. Men vitenskapelig usikkerhet trenger ikke å bety beslutningsvegring. Føre var-prinsippet søker å legitimere politisk handling samtidig som man erkjenner vitenskapelig usikkerhet og opprettholder kritisk debatt. Politisk handling kan dermed finne sted selv om det er vitenskapelig usikkerhet innenfor et område. Det handler om å gi adekvat informasjon slik at avgjørelser kan treffes på best mulig grunnlag, og det er nettopp her forskere kan bidra.

Sannhet, åpenhet og konsekvenser henger sammen og virker gjensidig forsterkende: Sannhet og åpenhet er nødvendige betingelser for å kunne bidra til gode vurderinger knyttet til mulige konsekvenser av forskningen. Samfunnsansvaret innebærer på sin side også at man legger til rette for åpne diskusjoner der ulike synspunkter får komme til uttrykk, slik at man muliggjør en kritisk gjennomgang av de vurderingene som legges til grunn. Jo større betydning en beslutning har, jo viktigere synes det å være å sette flere fagretninger og annen kunnskap på saken og sikre mest mulig åpenhet slik at det kan gis gode vurderinger knyttet til usikkerhet. Sammen utgjør sannhet, åpenhet og konsekvenser sentrale prinsipper som bør ligge til grunn for formidlingen av forskning generelt.

---

6. «11. Der hvor det foreligger plausibel, men usikker kunnskap om at en teknologisk anvendelse eller en utvikling av et forskningsfelt kan føre til etisk uakseptable konsekvenser for helse, samfunn eller miljø, skal forskere innen det angjeldende forskningsfeltet bestrebe seg på å bidra med kunnskap som er relevant for anvendelsen av føre var-prinsippet. Dette innebærer at forskeren skal samarbeide med andre relevante parter i anvendelse av føre var-prinsippet. Føre var-prinsippet defineres her på følgende måte: 'Når menneskelige aktiviteter kan føre til moralsk uakseptabel skade som er vitenskapelig rimelig, men usikker, skal man foreta handlinger for å unngå eller minske slik skade.' Dette prinsippet er viktig for store deler av den naturvitenskapelig-teknologiske forskning, og forskere har et medansvar for å legge forholdene til rette for vurderinger i forhold til føre var-prinsippet» (2007: punkt 11).

Å SE SITUASJONEN

Prinsippene som er gjennomgått så langt angir noen rammer for forskernes skjønnsutøvelse i formidlingen av vitenskapelig usikkerhet. Skjønnsutøvelse handler om å kunne anvende generelle prinsipper i konkrete situasjoner, der hver situasjon kan kreve ulik vektning av prinsippene. Som antydnet krever derfor god skjønnsutøvelse mer enn kjennskap til prinsippene. I tillegg er en god forståelse av kunnskapens kvalitet og den konteksten den skal inngå i vesentlig. Hva slags kunnskap er det snakk om og hvilken bruk er den tiltenkt? Svaret på dette vil også fortelle noe om hvor detaljert informasjon man trenger.

Man må også vurdere hva slags publikum man snakker til. Hvem er mottakere av kunnskapen – forskersamfunnet, politiske beslutningstakere eller allmennheten? Hva som betones med hensyn til for eksempel grad av usikkerhet, kilder til usikkerhet og konsekvenser av usikkerheten, vil måtte endre seg noe i takt med hvem man snakker til og med.

Beslutningstakere som skal bruke vitenskapelig kunnskap bør få en god forståelse av forskningens resultater og produkter. Dette inkluderer en vurdering av deres sikkerhet og kvalitet og hva man tror kan gå galt om man anvender resultatene og produktene.

Snakker man først og fremst til et bredere publikum av ikke-forskere, er det på sin plass å oversette hva den vitenskapelige termen «usikkerhet» betyr og fremholde at usikkerhet ikke nødvendigvis er et onde. Snakker man til en gruppe som er direkte berørt av forskningens resultater, for eksempel til en pasientgruppe om virkninger av en gitt behandlingsform, er det desto viktigere å formidle de ulike nyansene av usikkerheten forskningen er kjennetegnet av og de konsekvenser man tror dette kan få for den enkelte. En for sterk vektlegging av usikkerhet kan gi opphav til frykt hos de som er direkte berørt og beslutninger om å avstå fra en gitt behandling, med potensielt fatale følger. En for liten vektlegging av usikkerhet kan på den annen side gi opphav til falsk trygghet og en ukritisk holdning til en behandlingsform der det kanskje er viktig å være vakt, for eksempel for visse pasientgrupper som kan være særlig utsatt.

I vår tid har særlig klimaforskningen blitt utfordret når det gjelder å formidle vitenskapelig usikkerhet til ulike grupper. FNs klimapanel (IPCC) har forsøkt å kvantifisere og kommunisere usikkerhet rundt klimaforskning i sine rapporter. Rapportene er først og fremst utarbeidet for politiske beslutningstakere. Samtidig er de av stor interesse for et bredt publikum. Det er nok uenighet om hvor vellykket kommuniseringen av usikkerheten i de konklusjoner panelet har trukket, har vært. De tre første IPCC-rapportene unngikk i stor grad uttrykket «usikkerhet» og brukte heller scenariobaserte anslag av mulige fremtider (Pidgeon og Fischhoff

2011). I den fjerde rapporten brukte man sannsynlighetsvurderinger og utviklet en «sannsynlighetsskala» som tok sikte på å oversette sannsynligheter til dagligtale. En forskningsrapport fant at mange tolket kvalitative fraser på sin egen måte, noe som ga opphav til et stort gap mellom hva IPCC faktisk mente å si og de tolkninger ulike mennesker gjorde (Budescu, Broomell & Por 2010). Den siste rapporten har derfor tallfestet de kvalitative utsagnene. Når det i rapporten for eksempel uttrykkes at det er ekstremt sannsynlig at mennesker har bidratt til klimaendringene, spesifiseres det ved å si at det er mer enn 95 % sannsynlig.

KONKLUSJON

Fordi forskning og teknologiutvikling kan spille en så stor rolle, er det viktig at usikkerhet og risiko som følger med forskningsfunnene og anvendelsen av dem, ikke neglisjeres. De forskningsetiske retningslinjene som er utarbeidet av NENT oppfordrer til økt refleksjon om og formidling av vitenskapelig usikkerhet, men angir i liten grad hvordan usikkerhet bør formidles. I mangelen på detaljerte regler oppstår rom for skjønnsutøvelse.

Forskningsfelt som klimaforskning og GMO er politiserte, preget av sterke interesser og er videre kjennetegnet ved at konsekvensene av mangelfull eller upresis formidling kan være store og alvorlige. Dette stiller store krav til god formidling, og god skjønnsutøvelse blir desto viktigere. Å forankre formidlingen av usikkerhet i sentrale forskningsetiske normer kan bidra til å bedre de vurderinger som må gjøres. Dette gjelder blant annet når det gjelder spørsmål knyttet til grad av usikkerhet, kilder til usikkerheten som kan være viktige å få frem i en gitt sammenheng og hvilke konsekvenser usikkerheten kan tenkes å ha.

Det at teknologiutviklingen i vår tid er preget av at mye står på spill, samtidig som usikkerheten er stor, gjør formidling av usikkerhet viktigere, og samtidig mer utfordrende enn noen gang før. Som antydnet bør formidling av vitenskapelig usikkerhet i første rekke være et forskeransvar. Slik formidling krever at man virkelig kjenner de forbehold og nyanser som kan være viktige å få frem i en gitt sammenheng, og det er forskeren som besitter den nødvendige kompetansen for å gjøre det. Samtidig tilsier det faktum at så mange aktører spiller viktige roller i prosesser der vitenskap blir bestilt, formidlet og brukt, at også andre aktører bør tilegne seg en bedre forståelse av hva vitenskapelig usikkerhet betyr.

LITTERATUR

- Budescu, D.V., Broomell, S.B., & Por, H. (2009): «Improving communication of uncertainty in the reports of the intergovernmental panel on climate change», *Psychological Science*, 20: 299–308.
- De Marchi, B. (2014): «Scientific Advice and the Case of the L’Aquila Earthquake», *Technikfolgenabschätzung – Theorie und Praxis*, 3: 90–94.
- De nasjonale forskningsetiske komiteene (2014): Generelle forskningsetiske retningslinjer.
- Hornmoen, H. (2003): *Forskningjournalistikk i en brytningstid. Kritisk diskursanalyse av amerikansk «science journalism» på 90-tallet*, Avhandling for graden dr.art. Universitetet i Oslo.
- Forskningsetiske komiteer (2007): *Forskningsetiske retningslinjer for naturvitenskap og teknologi*. Oslo.
- Funtowicz, S.O. og Ravetz, J. (1990): *Uncertainty and Quality in Science for Policy*, Luwer: Dordrecht.
- Funtowicz, S. og Ravetz, J. (1993): *Science for the post-normal age*. Futures.
- Kaiser, M. (2010): «Forskningens verdier», *Forskningsetisk bibliotek*, [<https://www.etikkom.no/FBIB/>].
- Kolset, T. og Prestrud, P. (2012): «Klimaforskere under angrep», i Fossheim, H. og Ingierd, H. (red.), *Forskning og penger*. Forskningsetiske komiteer. Oslo.
- Kvakkestad, V., Gillund, F. og Kjølberg, K.A. (2007): «Scientists’ perspectives on the deliberate release of GM crops», *Environmental Values*, 16: 79–104.
- Lov om framstilling og bruk av genmodifiserte organismer m.m. (genteknologiloven) (1993).
- Merton, R. (1973): «The Normative Structure of Science», in Merton, R., *The Sociology of Science: Theoretical and Empirical Investigations*, Chicago: University of Chicago Press.
- Oreskes, N. og Conway, E. (2010): *Merchants of Doubts. How a Handful of Scientists Obscured the Truth on Issues from Tobacco Smoke to Global Warming*. Bloomsbury Press.
- Pidgeon, N. og Fischhoff, B. (2011): «The role of social and decision sciences in communicating uncertain climate risks», *Nature Climate Change* 1: 35–41.
- Snoen, J.A. (2014): «Internrevisjonen: Vitenskapsfornekerne», debattinnlegg i Aftenposten.
- Strand, R. og Oughton, D. (2009): «Risk and Uncertainty – as a Research Ethical Challenge», National Committees for Research Ethics.
- Traavik, T. (2015): «Usikkerhet om GMO», kronikk i Nationen.
- van der Sluijs, J.P. (2007): «Uncertainty and precaution in environmental management: Insights from the UPEM conference», *Environ. Modell. Softw* 22, 5: 590–598.
- Von Schomberg, R. (2007): «From the Ethics of Technology towards an Ethics of Knowledge Policy & Knowledge Assessment, A working document from the European Commission Services.»

Bruk av tradisjonelle kunnskapsformer i forskning

DEBORAH H. OUGHTON er forskningsdirektør ved the Centre of Excellence for Environmental Radioactivity på NMBU og professor II ved Universitetet i Oslo. Hun har vært medlem av NENT 2006–2014 og er medlem av UNESCOs World Commission on the Ethics of Scientific Knowledge and Technology.

SAMMENDRAG De forskningsetiske retningslinjene utarbeidet av Den nasjonale forskningsetiske komité for naturvitenskap og teknologi (NENT) anbefaler at tradisjonell kunnskap anerkjennes i forskning. Artikkelen undersøker tre områder der tradisjonell kunnskap utfordrer samfunnets forhold til vitenskapen, og der skjønn spiller en rolle for beslutninger: (1) grensedragningen mellom tradisjonell kunnskap og pseudovitenskap, (2) tradisjonell kunnskap og ressursutnyttelse, og (3) tradisjonell kunnskap og involvering av interessenter.

NØKKEORD tradisjonell kunnskap, ressursutnyttelse, pseudovitenskap, involvering av interessenter

ABSTRACT The research ethics guidelines published by the National Committee for Research Ethics in Science and Technology (NENT) recommend that traditional knowledge should be recognised in research. The article examines three areas where traditional knowledge raises challenges to society's relationship with science, and where judgement plays a role in decisions: (1) demarcation of traditional knowledge and pseudoscience; (2) traditional knowledge and the use of resources; and (3) traditional knowledge and stakeholder engagement.

I de forskningsetiske retningslinjene som er utarbeidet av Den nasjonale forskningsetiske komité for naturvitenskap og teknologi anbefales det at tradisjonell kunnskap anerkjennes i forskning. Dette reiser spørsmål knyttet til grensdragningen mellom tradisjonell kunnskap og pseudovitenskap; tradisjonell kunnskap og ressursutnyttelse; og tradisjonell kunnskap og involvering av interessenter. Det er umulig å bestemme disse spørsmålene uten bruk av skjønn.

INNLEDNING

Den nasjonale forskningsetiske komité for naturvitenskap og teknologi (NENT) ga ut sine første etiske retningslinjer i 2007.¹ Disse retningslinjene var ganske nyskapende for sin tid. De gikk videre enn vanlige etiske regler for god forskningspraksis (åpenhet, integritet, metodevalg, publikasjonspraksis osv.) og omfattet veiledning om overordnede forskningsnormer (fred, global rettferdighet osv.), usikkerhet, risiko og føre var-prinsippet, og forholdet til tradisjonelle kunnskapsformer. Retningslinjene fra NENT var til en viss grad kontroversielle i det norske forskningsmiljøet, spesielt de overordnede prinsippene og retningslinjene som vedrørte tradisjonelle kunnskapsformer.² I diskusjoner landet rundt ble tradisjonelle kunnskapsformer kritisert av enkelte grupper som hevdet at dette banet vei for talsmenn for pseudovitenskapelige teorier, men også lovprist, for eksempel av medlemmene av Arktisk Råd, som mente at dette var i overensstemmelse med anerkjennelsen av samiske rettigheter.³ Det finnes en rekke områder der skjønn kommer inn i bildet i forholdet mellom vitenskap og tradisjonelle kunnskapsformer, både når det gjelder *hvordan* man skal sammenligne eller avvise påstander fra tradisjonelle kunnskapsformer mot de fra vitenskapelig hold, og *hvem* som skal være ansvarlig for å treffe slike beslutninger.

Hva er så tradisjonelle kunnskapsformer, og hvorfor gir de opphav til et slikt mangfold av oppfatninger om sitt forhold til bruken og anerkjennelsen av vitenskap i det moderne samfunn? Hvorfor er det behov for å utøve skjønn for å avgjøre når og hvordan tradisjonell kunnskap bør tas opp i, og anerkjennes gjennom forskning? Dette kapitlet undersøker disse spørsmålene ved å se nærmere på tre områder der tradisjonell kunnskap utfordrer samfunnets forhold til vitenskapen,

1. Forskningsetiske retningslinjer for naturvitenskap og teknologi, NENT (2007). Under revisjon. Kan lastes ned fra www.etikkom.no.
2. Stig Frøland, «Uforenlige krav til forskning», *Aftenposten* 29. april 2010; Kristian Gundersen, «Kreativ destruksjon», *Aftenposten* 20. februar 2014. Disse poengene førte også til en viss debatt blant medlemmene i NENT.
3. F.eks. på Arktisk Råds møte i Kautokeino (2009).

og der skjønn spiller en rolle for beslutninger: (1) grensedragningen mellom tradisjonell kunnskap og pseudovitenskap, (2) tradisjonell kunnskap og ressursutnyttelse, og (3) tradisjonell kunnskap og involvering av interessenter. Retningslinjene fra NENT om tradisjonell kunnskap, både utgaven fra 2007 og noen av forslagene til endringer for den kommende utgaven fra 2015, vil bli benyttet som bakgrunnsmateriale for drøftingen. Også fortolkningen og anvendelsen av disse retningslinjene i praksis er noe som krever bruk av skjønn.

GRENSEDRAKNINGEN MELLOM TRADISJONELLE KUNNSKAPSFORMER OG PSEUDOVITENSKAP

Tradisjonell kunnskap defineres som et kumulativt sett av kunnskaper, ferdigheter, praksiser og framstillinger som er opprettholdt og utviklet gjennom erfaring, gjerne over generasjoner.⁴ Tradisjonell kunnskap blant urbefolkninger er et eksempel. Andre kunnskapsformer omfatter *erfaringsbasert* kunnskap som ofte kan være knyttet både til yrkes- og profesjonsutøvere og lekfolk, eller *lokal-kunnskap* som individer og lokalsamfunn kan besitte spesifikt.

En av de vanligste kritikkene av den tradisjonelle kunnskapens forhold til konvensjonell vitenskap er at den kan gi legitimitet til pseudovitenskap i samfunnet.⁵ Det kan hevdes at uroen rundt de opprinnelige retningslinjene fra NENT ble forsterket av den opprinnelige formuleringen «forhold til tradisjonelle og alternative kunnskapsformer».⁶ Dette skapte problemer på grunn av en mulig forbindelse til alternativ medisin, og også ut fra en generell bekymring for at pseudovitenskap skulle vinne gehør i offentligheten og at enkelte selskaper ville benytte seg av pseudovitenskap i sin markedsføring. Den siste tidens debatt om EU-direktiver som anbefaler homeopatiske behandlingsformer i organisk jordbruk, er et nylig eksempel. Anbefalingen fra NENT ble dermed møtt med bred kritikk fra norske veterinærer og forskere, spesielt innenfor den norske havbruksnæringen.⁷

---

4. Se definisjonen i retningslinjene fra NENT (2015, under utg.) og <http://www.icsu.org/publications/reports-and-reviews/science-traditional-knowledge/Science-traditional-knowledge.pdf>.

5. Pseudovitenskap defineres i *Oxford English Dictionary* som «en kunstig eller falsk vitenskap; en samling av relaterte oppfatninger om verden som feilaktig anses for å være basert på vitenskapelig metode, eller for å ha samme status som vitenskapelige sannheter nå har» (vår oversettelse).

6. Referansen til alternative kilder vil bli fjernet i den reviderte utgaven, som bare nevner «andre kunnskapsformer», selv om det erkjennes at tradisjonelle kilder er en viktig «annen» kilde til kunnskap.

7. Johnson, A.H. (2015). EU-krav: Må gi fisken homøopat-medisin. Dagbladet 22. April. 2015

Grensedragningen mellom vitenskap og pseudovitenskap er ikke alltid like enkel. Den er gjenstand for en løpende vitenskapsteoretisk debatt, og illustrerer et behov for å bruke skjønn snarere enn noen entydig regel.⁸ Mange vil for eksempel hevde at homeopati utgjør en pseudovitenskap. Dersom medisinen ikke virker, blir det lett å skyldte på feil i ritualet. Lignede argumentasjon – men her kalt feil i eksperimentalt oppsett – finnes imidlertid også for å forklare hvorfor forskere har problemer å reproducere publiserte, men omstridte eksperimenter i anerkjente vitenskaper, for eksempel kald fusjon. Dette har også blitt definert som «den gyldne hånds argument».⁹ Men bortsett fra et krav til en viss reproducerbarhet, finnes det ingen klare regler for å skille ut når problemer med å gjenskape resultater er alvorlige nok til å avfeie et forskningsområde som pseudovitenskapelig.

Andre eksempler fra medisinen verden viser at det kan være vanskelig å skille vitenskap og pseudovitenskap. Ernæringsvitenskap er et område som omfatter både respekterte forskere og rene kvakksalvere.¹⁰ Forskingen er preget av stadige endringer i oppfatningene om hva som sunt å spise, og mange studier har problemer med å skille korrelasjon fra kausalitet. Er det dietten som gjør oss friske, eller er saken at friske mennesker er de som spiser sunt?

Akupunktur er kanskje det området som bygger mest på både et solid fundament i tradisjonell kunnskap, samt en viss dokumentasjon av effekt og reproducerbarhet. Selv om den underliggende mekanismen er uklar, er akupunktur nok den alternative medisinen som er minst kritisert som en pseudovitenskap, og dens opprinnelse i tradisjonell kunnskap er sjelden brukt som grunn for ekskludering.

Filosofier har antydnet at det vil være feil å betrakte all tradisjonell kunnskap som pseudovitenskapelig.¹¹ En rapport utgitt av ICSU i 2002 konkluderte med at man må skille mellom tre ulike områder: vitenskap, tradisjonell kunnskap og pseudovitenskap. Med henvisning til flere klassiske tilfeller, som båtbygging, jordbruk og fiske, hevdet de at mange områder av tradisjonell kunnskap ikke står i motsetning til mer konvensjonelle oppfatninger og definisjoner av vitenskap. Det at noe

---

8. Lakatos, I. (1977), «Science and Pseudoscience», i Lakatos I. *Philosophical Papers*, Cambridge University Press. s. 20–45; Collins, H og Pinch, T. (1990) *The Golem*. Cambridge University Press.

9. Collins og Pinch, op.cit. s. 57–78

10. Goldacre, B. (2009) *Bad Science*, Harper Press.

11. F.eks. Føllesdal, D. (2002). «Science, PseudoScience and Traditional Knowledge»; ICSU (International Council for Science) 2002, *Science and Traditional Knowledge* (tilgjengelig på www.icsu.org). Man bør være forsiktig med å anta at alle anklager om pseudovitenskap har vært korrekte. Både historien (f.eks. Lysenko, Galileo) og den nåværende debatten om klimaforskning kan tjene som en advarsel om at betegnelsen pseudovitenskap kan brukes til å diskreditere både forskning og alternativ kunnskap.

blir klassifisert som tradisjonell kunnskap er ikke i seg selv et grunnlag for å avvise det som pseudovitenskap. Så lenge de tradisjonelle kunnskapsformene er åpne for kritikk og anvender en eller annen form for prøving, feiling og testing, vil de kunne være forenlige med vitenskap, selv om de ikke nødvendigvis oppfyller kriteriene for «vitenskap» i betydningen «det som utføres av forskere». Pseudovitenskap står på sin side i motsetning til vitenskap.

Konklusjonen er at det ikke finnes noen absolutt grense mellom vitenskap, tradisjonell kunnskap og pseudovitenskap. I henhold til den generelle konsensus ligger enkelte aktiviteter nærmere pseudovitenskap (f.eks. homeopati) enn andre (f.eks. akupunktur), men hvor grensen skal trekkes vil bli et spørsmål om skjønn, i likhet med hvem som skal bestemme hvor denne grensen skal trekkes.

Det vil kunne hevdes at avgrensingsdebatten hovedsakelig er et akademisk spørsmål, som er av størst interesse for vitenskapsfilosofen og de som er opptatt av offentlighetens forståelse av vitenskap. Spørsmålet er imidlertid av stor betydning for bærere av tradisjonell kunnskap på to områder: (1) høsting av gevinstene av denne kunnskapen og (2) deltakelse i debatten om anvendelse av kunnskap i samfunnet.

TRADISJONELL KUNNSKAP OG RESSURSUTNYTTELSE

I 1994 ble det amerikanske landbruksdepartementet og W.R. Grace (en USA-basert kjemisk bedrift) innvilget et patent på metoder for behandling av soppinfeksjoner basert på en ekstrakt fra neem-treet (*Azadirachta indica*). Dette førte til omfattende internasjonal kritikk og til slutt til avvisning av patentet, fordi neem-treets egenskaper hadde vært kjent innenfor tradisjonell indisk medisin i århundrer.¹²

Dette var et tidlig eksempel på såkalt bioprospektering eller genrøveri, og det er bare ett av mange kjente (og pågående) tilfeller. Det at urbefolkninger er sårbare for utnyttelse blir i økende grad anerkjent i flere internasjonale traktater og lover. De mest kjente er Konvensjonen om biologisk mangfold (CBD) og den tilknyttede Nagoya-protokollen (2014), med regler som angir at bioprospektorer er pålagt å innhente informert samtykke for å kunne benytte slike ressurser og at de må dele eventuelle gevinster med det landet som besitter det biologiske mangfoldet man høster fra. Andre relevante traktater omfatter Den internasjonale patentavtalen fra

---

12. Se for eksempel Shiva, V. (1999), *Biopiracy: The Plunder of Nature and Knowledge*, South End Press; Cormac Sheridan (2005), «EPO neem patent revocation revives biopiracy debate», *Nature Biotechnology* 23(5):511, 12. mai 2005.

1994 (Agreement on Trade-Related Aspects of Intellectual Property Rights – TRIPS-avtalen) og Den internasjonale avtalen om plantegenetiske ressurser for mat og jordbruk fra 2001 (International Treaty on Plant Genetic Resources for Food and Agriculture).¹³

Rettighetene til bærere av tradisjonell kunnskap anerkjennes i retningslinjene fra NENT:

Forskere som direkte anvender eller bygger sin forskning på andre kunnskapsformer, har plikt til å anerkjenne både den økonomiske og kulturelle verdien av denne. I den grad slik forskning fører til økonomisk utbytte, bør en rettferdig fordeling av gevinsten tilgodese bærerne av den tradisjonelle kunnskapen. Tradisjonell kunnskap blant urfolk har et spesielt sterkt vern mot urimelig utnyttning gjennom internasjonale konvensjoner.¹⁴

Ikke desto mindre skaper dette flere etiske dilemmaer om hvordan disse rettighetene best skal beskyttes, og det er også et område der det kreves et betydelig skjønn. Det kan for eksempel være et dilemma dersom den eneste metoden for å kontrollere utnyttningen av slik kunnskap og sikre en rettferdig fordeling av ressursene går gjennom patenter eller andre handelsreguleringer av denne kunnskapstypen, noe som kan stå i et motsetningsforhold til verdiene i enkelte kulturer. Det er heller ikke alltid klart at fordelingen av ressursene og overskuddet er rettferdig, verken mellom den industrialiserte verden og utviklingslandene, eller blant befolkningen i de landene som innehar denne kunnskapen eller ressursen. Det som er klart, er at disse tilfellene må behandles med omhu og med deltakelse fra de kulturene som er involvert.

TRADISJONELL KUNNSKAP OG INVOLVERING AV INTERESSENER

Det faktum at det er mulig å tjene mye penger på tradisjonell kunnskap burde understreke bidraget disse kunnskapsformene kan gi til produksjon og utvikling av vitenskap og teknologi. Det er imidlertid ikke alltid like enkelt å avgjøre i hvilken form denne kunnskapen bør innarbeides i beslutningsprosesser, hvilke kunnskapsbærere som skal anerkjennes, eller hvordan slik anerkjennelse best kan sik-

---

13. World Trade Organisation (WTO) 1994. Agreement on Trade-Related Aspects of Intellectual Property Rights (https://www.wto.org/english/docs_e/legal_e/27-trips_01_e.htm).

14. Retningslinjer fra NENT, Forskningsetiske retningslinjer for naturvitenskap og teknologi, punkt 17 b). Avsnittet refererer også til Nagoya-protokollen: <http://www.cbd.int/abs/text/default.shtml>

res. I de siste tiår har vi vært vitne til et sterkere fokus på viktigheten av å involvere interessenter og sørge for offentlig deltakelse på flere policyområder, spesielt de som angår miljøspørsmål og vurdering av teknologi. Formelt ble dette kravet til deltakelse klart formulert i Prinsipp 10 i Rio-erklæringen:

Miljøspørsmål bør helst behandles med deltakelse av alle berørte innbyggere, på relevant nivå. På nasjonalt nivå skal den enkelte ha hensiktsmessig tilgang til miljørelatert informasjon som innehas av offentlige myndigheter, inkludert informasjon om helsefarlige stoffer og aktiviteter i lokalsamfunnet, og en mulighet til å delta i beslutningsprosesser. Stater skal tilrettelegge for og oppfordre til offentlig bevisstgjøring og deltakelse ved å gi bred tilgang til informasjon. Det skal gis effektiv tilgang til rettslige og administrative prosedyrer, inkludert erstatning og kompensasjon.¹⁵

Nærmere ti år senere ble Aarhus-konvensjonen om tilgang til miljøinformasjon, allmenn deltakelse i beslutningsprosesser og tilgang til rettsmidler i saker vedrørende miljø endelig ratifisert. Kofi Annan beskrev dette som «det mest ambisiøse tiltaket som har blitt gjennomført på området miljødemokrati i regi av De forente nasjoner til nå».¹⁶ I ettertid har kravet om deltakelse av interessenter blitt understreket blant annet i Artikkel 26 i erklæringen fra Verdenstoppmøtet om bærekraftig utvikling i Johannesburg, i en rekke EU-direktiver (f.eks. EC-direktiv 2001/18, 2001) og også i de etiske retningslinjene fra NENT:

Forskeren bør, der det er relevant, gå i dialog med andre kunnskapsbærere: Lokalkunnskap og tradisjonell kunnskap har sitt opphav i og sitt perspektiv fra levd erfaring. Selv om disse kunnskapsformene ikke nødvendigvis møter de vanlige standarder for vitenskapelig kunnskap, kan de være et viktig supplement til forståelsen av natur, miljø og livsvilkår for befolkningsgrupper og lokalsamfunn. Det er derfor viktig at forskere søker å gå i dialog med denne kunnskapen, ikke minst i anvendt forskning som potensielt kan påvirke lokalsamfunn og livsvilkår. Internasjonale organisasjoner har spesielt lagt vekt på behovet innen miljøforskning for respekten for og bruken av tradisjonell kunnskap blant urbefolkninger. Dette innebærer videre at når vitenskapelig kunn-

---

15. UNEP (United Nations Environment Programme) 1992, *Rio declaration*, www.un.org/documents/ga/conf151/aconf15126-1annex1.htm (uoffisiell norsk oversettelse).

16. Aarhus Convention (1998): «The Aarhus convention on access to information, Public Participation in Decision-making and Access to Justice in Environmental Matters (adopted June 1998, ratified October 2001)» www.unece.org/env/pp/welcome.html.

skap eller teknologi kommer til anvendelse, bør forskeren være åpen for en eventuell nyttiggjøring av relevante kunnskapsformer.¹⁷

Inkluderingen av tradisjonelle og andre former for kunnskap i beslutningsprosesser kan støttes av flere grunner: (1) de kan bringe erfaring og kunnskap inn i beslutningsprosessen; (2) prosessen kan bli mer effektiv – offentligheten kan blokkere beslutninger på et senere stadium dersom de ikke har blitt involvert tidligere; og (3) mennesker har rett til å delta i beslutninger som angår deres liv.

Involvering av interessenter i beslutningsprosesser er imidlertid ikke helt uten konflikter. Her kan vi tenke på et par eksempler fra kjernekraftens verden. Et klassisk eksempel på hvilket viktig bidrag tradisjonell kunnskap gir anvendt vitenskap, er Brian Wynnes studie av Storbritannias håndtering av kontaminert sau etter Tjernobyl-ulykken i 1986.¹⁸ Forskere utviklet en rekke forslag som avslørte en komplett uvitenhet om sauebønders realiteter (de foreslo f.eks. å bytte til fôr som sau ikke spiser). Studiene demonstrerte hvor viktig den kunnskapen sauebøndene hadde, var for å håndtere situasjonen.

En rekke beslutninger om kjernekraft og annet industriavfall er blitt kritisert for å ta for mye hensyn til offentlig opinion – «det er myndighetenes oppgave å ta de beslutningene som er nødvendige for en forsvarlig avfallshåndtering»¹⁹ – og for å bry seg for lite om råd fra interessentene.²⁰ Prosedyrene har også blitt kritisert for å være en sløsing med ressurser og til og med for å undergrave demokratiet.²¹ En av de vanligste innvendingene i slike prosesser, er at de som ledet prosessen har villedet deltakerne med henblikk på hvilken innflytelse de kan ha på den endelige beslutningen. Mange øvelser i deltakelse har også blitt anklaget for bare å være en subtil form for PR eller propaganda, for eksempel gjennom at konsultasjonene ble holdt «for å legitimere etatens beslutninger, ta

17. Denne teksten er fra forslag til reviderte retningslinjer for naturvitenskap og teknologi (kommende utg.).

18. Wynne, B. (1992) «Misunderstood misunderstandings». *Public Understand. Sci.* 1: 281–304

19. House of Lords Select Committee on Science and Technology. (1999). *Management of nuclear waste*. London: The Stationery Office.

20. Dienel, P.C. and Renn, O. (1995) «Planning Cells: A Gate to ‘Fractal’ Mediation» i Renn, O. et al., red. (1995) *Fairness and Competence in Citizen Participation, Technology, Risk and Society*, vol. 10, Kluwer Academic Publishers, s. 130; Webler, T. (1995) «Right» Discourse in Citizen Participation: an Evaluative Yardstick’ in: Renn, O. et al. (red.), *Fairness and Competence in Citizen Participation, Technology, Risk and Society*, vol. 10, Kluwer Academic Publishers, s. 35–86.

21. Wallis, M. (2008). Disposing of Britain's Nuclear Waste: the CoRWM Process, *Energy & Environment*. 19: 515–557

brodden av opposisjonen, advare etaten mot mulige politiske hindre og tilfreds-
stille formelle og juridiske krav».²²

Til tross for en generell enighet om at offentlig deltakelse er viktig for utforming
av policy, fortsetter debatten om hvordan slik deltakelse skal foregå i praksis og
etter hvilke kriterier de ulike metodene for deltakelse bør bedømmes.²³ Hva de
andre utfordringene for forholdet mellom vitenskap og tradisjonelle og andre kil-
der til kunnskap angår, er det et spørsmål om skjønn hvorfor deltakelse fra offent-
lighetens og interessentenes side blir betraktet som fordelaktig, hvem som bør
delta, og nøyaktig hva slags prosesser interessentene er involvert i.

KONKLUSJONER

Skjønn spiller en avgjørende rolle i grunnleggende spørsmål som handler om tra-
disjonelle kunnskapsformers relevans og forhold til vitenskapen. Selv om det er
økende enighet om at vitenskap og forskere ikke er de eneste produsentene av
kunnskap og at den tradisjonelle kunnskapens bidrag bør få større anerkjennelse,
pågår det fortsatt en omfattende debatt om hvordan man rent konkret skal forholde
seg til disse kunnskapskildene i beslutningsprosesser. Bærere av tradisjonell
kunnskap burde i det minste få en anerkjennelse for å bidra med sin kunnskap, og
ikke-forskere og legfolk har rett til å delta i beslutninger om bruken og verdien av
vitenskap i samfunnet. Men hvordan relevant deltakelse og anerkjennelse best kan
sikres, er grunnleggende spørsmål som man ikke finner svar på uten skjønnsut-
øvelse i hver konkret sak.

LITTERATUR

- Collins, H. og Pinch, T. (1990) *The Golem*. Cambridge University Press.
- Dienel, P.C. and Renn, O. (1995) «Planning Cells: A Gate to 'Fractal' Mediation» i Renn, O.
mfl., red. (1995) *Fairness and Competence in Citizen Participation, Technology, Risk and
Society*, vol. 10, Kluwer Academic Publishers, s. 130.
- Frøland, S. (2010) «Uforenlige krav til forskning» brev til Aftenposten 29. april 2010
<http://www.aftenposten.no/meninger/debatt/Uforenlige-krav-til-forskning-6266852.html>.

---

22. Kraft, M.E. og Clary, B.B. (1993) «Public Testimony in Nuclear Waste Repository Hear-
ings: A content Analysis», i R.E. Dunlap et al., *Public Reactions to Nuclear Waste*. Lon-
don: Duke University Press.

23. Oughton, D.H. (2008). «Public participation – Potential and Pitfalls», *Energy & Environ-
ment*. 19: 495–496; Hansson, S.O. & Oughton D.H. 2014

- Føllesdal, D. (2002). Science, PseudoScience and Traditional Knowledge, ALLEA (All European Academies) Biennial Handbook, 2002. p. 27–37.
- Goldacre, B. (2009) *Bad Science*, Harper Press.
- Gundersen K. (2014) «Kreativ destruksjon», Aftenposten 20. feb. 2014.
- ICSU (International Council for Science) 2002. Science and Traditional Knowledge (tilgjengelig på www.icsu.org).
- Johnson, A.H. (2015). «EU-krav: Må gi fisken homøopat-medisin», Dagbladet 22. april. 2015.
- House of Lords Select Committee on Science and Technology. (1999). Management of nuclear waste. London: The Stationery Office.
- Kraft, M.E. og Clary, B.B. (1993) Public Testimony in Nuclear Waste Repository Hearings: A content Analysis, i R.E. Dunlap mfl., *Public Reactions to Nuclear Waste*. London: Duke University Press.
- Lakatos, I. (1977). Science and Pseudoscience, i Lakatos I. *Philosophical Papers*, Cambridge University Press. s. 20–45.
- NENT (2007) Forskningsetiske retningslinjer for naturvitenskap og teknologi, NENT (2007). Under revisjon. Kan lastes ned fra www.etikkom.no.
- Oughton, D.H. (2008). Public participation – Potential and Pitfalls, *Energy & Environment*. 19: 495–496.
- Shiva, V. (1999). *Biopiracy: The Plunder of Nature and Knowledge*, South End Press.
- Sheridan, C. (2005), «EPO neem patent revocation revives biopiracy debate», *Nature Biotechnology* 23(5):511, 12. mai 2005.
- UNEP (1992) Rio declaration. United Nations Environment Programme. (UNEP) www.un.org/documents/ga/conf151/aconf15126-1annex1.htm
- Wallis, M. (2008). Disposing of Britain's Nuclear Waste: the CoRWM Process, *Energy & Environment*. 19: 515–557.
- Webler, T. (1995) «Right» Discourse in Citizen Participation: an Evaluative Yardstick' in: Renn, O. mfl. (red.), *Fairness and Competence in Citizen Participation, Technology, Risk and Society*, vol. 10, Kluwer Academic Publishers, s. 35–86.
- World Trade Organisation (WTO) 1994. Agreement on Trade-Related Aspects of Intellectual Property Rights (https://www.wto.org/english/docs_e/legal_e/27-trips_01_e.htm).
- Wynne, B. (1992) Misunderstood misunderstandings. *Public Understand. Sci.* 1: 281–304.
- Aarhus Convention (1998). The Aarhus convention on access to information, Public Participation in Decision-making and Access to Justice in Environmental Matters www.unece.org/env/pp/welcome.html.

Skjønnsutøvelse i stadfesting av plagiat

TORKILD VINTHER har jobbet med forskningspolitikk i over 25 år og har siden 2007 vært sekretariatsleder for Granskingsutvalget (Nasjonalt utvalg for gransking av redelighet i forskning). Han har særlig vært opptatt av vitenskapelig uredelighet knyttet til plagiering.

SAMMENDRAG Selv om det finnes anvendelige definisjoner av plagiat, er det nødvendig å operere med noen hovedregler for god skikk for å bidra til at forskere kan unngå å plagiere. Selv med slike regler på plass, vil brudd skje, og det kan vise seg vanskelig å stadfeste om plagiat har funnet sted og hvor alvorlig det er. Denne artikkelen tar for seg eksempler på forskjellige alvorlighetsgrader, og fremhever at det oftest krever relevant faglig bakgrunn og et godt forskningsetisk skjønn å kunne vurdere denne alvorlighetsgraden.

NØKKEWORD definisjon av plagiering, stadfesting av plagiat, forskningsetisk skjønn, alvorlighetsgrad

ABSTRACT Although we have useful definitions of plagiarism, it is essential to have a few rules of good practice in order to help researchers avoid plagiarising. Even with such rules in place, breaches will occur and it may be difficult to determine whether someone has plagiarised and how serious the instance is. The article deals with examples of different degrees of seriousness in cases of plagiarism, and argues that a relevant academic background and solid ethical judgement are normally prerequisites for evaluating them.

Plagiat regnes som en av de alvorligste formene for vitenskapelig uredelighet og mistanke og stadfestelse av plagiat har alvorlige konsekvenser for de berørte og forskersamfunnet som helhet. I Norge setter forskningsetikkloven og forskningsetiske retningslinjer rammer for definisjonen og forståelsen av plagiat. Men for å stadfeste om plagiat har funnet sted og hvor alvorlig plagieringen er, er skjønnsmessige vurderinger helt nødvendige.

INNLEDNING

Enhver forsker i Norge vet – eller bør vite – at man ikke får fabrikkere, forfalske eller manipulere data. Dette gjelder også plagiering. Plagiering defineres sammen med fabrikkering og falsifikasjon i mange land som et alvorlig brudd på god vitenskapelig praksis. Anerkjente normer om dette har vært gjeldende i vitenskapssamfunnet i flere hundre år, lenge før vi fikk forskningsetiske komiteer, uredelighetsutvalg eller nasjonale og internasjonale retningslinjer om god vitenskapelig praksis.

Det finnes ikke eksakt viten om omfanget av plagiering blant forskere. I utlandet har det vært saker hvor det er konkludert at ministre og andre fremtredende politikere har plagiert i sine doktoravhandlinger. I Norge har saker om mulig plagiering vært den mest dominerende av de tre nevnte typer alvorlige brudd på god vitenskapelig praksis siden forskningsetikkloven trådte i kraft i 2007. Man kan dermed konstatere at plagiering eller mistanke om plagiering forekommer i et ikke ubetydelig omfang blant forskere. Slike mistanker bør behandles grundig med utgangspunkt i gjeldende normer. Men selv med dette utgangspunkt, vil vurderingene ofte kreve en rekke forskningsetiske skjønsmessige overveielser i hvert enkelt tilfelle. Er det tale om reell plagiering, og hvor omfattende eller alvorlig er plagieringen? Er den resultatet av en bevisst handling eller en hendelig feil?

Man bruker ofte IT-verktøy for å oppdage mulig plagiering. Det kan føre til at man finner en større eller mindre likhet med andre tekster, altså en mulig kopiering. Men for å avgjøre om det kan være tale om plagiering må mekanikken eller verktøyet erstattes av *det menneskelige øye*, altså en egentlig vurdering.

Det hersker en del forvirring når det gjelder terminologien rundt plagiering. Det kan derfor være nyttig å få litt mer fast grunn under føttene. La oss først slå fast hva vi ikke vil konsentrere oss om i denne sammenhengen. Vi taler ikke om plagiering knyttet til opphavsrett eller åndsverksloven, hvor det tas utgangspunkt i et juridisk begrepsapparat. Fokus er heller ikke studenters plagiering i undervisning, selv om det på dette feltet er en rekke fellestrekk og berøringsflater med plagiering i forskning.

HVA ER GOD SKIKK KONTRA PLAGIAT I FORSKNINGSETISK FORSTAND?

Det finnes minst to hovedtyper av plagiat: idéplagiat og tekstplagiat. Vi skal her hovedsakelig se nærmere på tekstplagiat. Men la oss starte på den positive siden: Hva er god skikk, god (etisk) akademisk eller vitenskapelig skriving, inklusiv god henvisningspraksis?

I *How to Write & Publish a Scientific Paper* innleder Robert A. Day forordet med følgende: «Good scientific writing is not a matter of life and death; it is much more serious than that» (Day 1995: ix). Det finnes store mengder beskrivelser eller retningslinjer om dette. Ett sentralt dokument kommer fra det amerikanske Office of Research Integrity (ORI), et av de viktigste føderale organer i USA for behandling og forebygging av vitenskapelig uredelighet. Denne veilederen har en god kopling mellom plagiering og god akademisk skriving når den vektlegger at alt skriftlig arbeid av en akademisk forfatter (et manuskript til et blad eller tidskrift, et paper til et kurs, en søknad til et forskningsråd osv.) utgjør en implisitt *kontrakt mellom forfatteren og leseren*. Leseren antar at «opphavspersonen» til all teksten er forfatteren selv med mindre annet eksplisitt angis (Roig 2006: 2).

Men vi er alle mennesker, feil kan oppstå eller det kan oppstå tvil og grensetilfeller. I ovenstående avsnitt gjenbruker jeg – om enn oversatt til norsk – riktig mange ord fra Roig og i stort sett samme rekkefølge. Man kunne kanskje med rette kreve at jeg siterte eksakt og markerte sitatet – en problemstilling vi skal komme tilbake til senere.

Selv om hovedfokus er tekstplagiat, skal det likevel nevnes at man eksplisitt må vise til hvor man har hentet sine ideer (modeller, begreper, hypoteser, forklaringer, metaforer, operasjonaliseringer, konklusjoner osv.). Kosmetiske eller mindre endringer fjerner ikke kravet om å kreditere kilden. Gjør man ikke det, vil det fremstå som om ideen er ens egen. Det kan imidlertid være vanskelig å vandre dydens strenge vei. Utvikling av ideer i forskning skjer ofte over tid og i et komplisert samspill med mange aktører. Det utelukker likevel ikke at man anstrenger seg for å være mest mulig korrekt med hensyn til å ære den eller de som æres bør.

Kreditering er altså ikke begrenset til skriftlige arbeider. Legger man frem ideer, argumenter eller tolkninger i det offentlige rom, f.eks. på en konferanse, skal man på ærlig måte vise til hvor (helt eller delvis) man har ideene fra. I motsatt fall kan den litt absurde situasjonen oppstå at personen som først fremmet ideene, ikke bare er blitt «frastjålet» sine ideer, men også kan risikere å bli beskyldt for plagiat når den andre siden fremlegger ideene.

Når det gjelder såkalt selvplagiering skal vi ikke komme nærmere inn på dette, kun konstatere at likheten med plagiering ligger i at man fører leseren bak lyset.

Når man selvplagierer, gir man uttrykk for at noe er originalt eller nytt mens man de facto har fremstillet det samme en eller flere ganger i andre sammenhenger. Man dupliserer eller gjenbraker uten å gjøre oppmerksom på dette. Det er eller kan være en forskningsetisk diskutabel praksis selv om det vel sjeldent likestilles med plagiering når det gjelder alvorlighetsgrad. Man har tross alt ikke tatt fra andre!

DEFINISJONER

Oxford English Dictionary definerer plagiat på følgende måte: «The action or practice of taking someone else’s work, idea, etc., and passing it off as one’s own; literary theft.»¹ The National Science Foundation (NSF) i USA, derimot, har siden 2002 tatt utgangspunkt i følgende definisjon: «Plagiarism means the appropriation of another person’s ideas, processes, results or words without giving appropriate credit.»²

Den avgjørende forskjell på de to definisjonene (og det finnes riktig mange liknende forslag) synes å være om man legger hovedvekten på «å utgi noe som ens eget» eller om man også «skal kreditere» rett kilde. I førstnevnte tilfeller (OED) vil man – hvis man tolker definisjonen vidt – ikke plagiere hvis man opplyser: «Jeg har ikke selv skrevet dette.» Men man vil utvilsomt bryte med god henvisningsskikk. I det andre tilfellet (NSF) blir plagiering og brudd på god henvisningsskikk nærmest synonymt.

I Harvard Guide to Using Sources heter det:

In academic writing, it is considered plagiarism to draw any idea or language from someone else without adequately *crediting the source* in your paper. It doesn’t matter whether the source is a published author, another student, a Web site without clear authorship[...] Taking credit for anyone else’s work is stealing, and it is unacceptable, whether you do it intentionally or by accident.³

Dette er en streng forståelse, som legger vekt på at man *må* kreditere rette person eller kilde for å unngå plagiering.

1. <http://www.oed.com/view/Entry/144939?redirectedFrom=plagiarism#eid>. Lastet 24.06.2015.

2. <http://www.gpo.gov/fdsys/pkg/FR-2002-03-18/pdf/02-6179.pdf>. Lastet 24.06.2015.

3. <http://usingsources.fas.harvard.edu/icb/icb.do>. Lastet 24.06.2015.

En kort og grunnleggende definisjon av plagiat er ikke et tilstrekkelig utgangspunkt for å utøve godt forskningsetisk skjønn om plagiat foreligger. Som nevnt innledningsvis har plagiering forskjellig betydning i forskjellige sammenhenger. For å vurdere om det foreligger plagiat og ikke minst for å unngå stor slingremargin i skjønnnet, bør det avklares hva det mer eksakt menes med plagiering. Det gjøres mest enkelt ved å beskrive hva man ideelt sett bør gjøre for å unngå at man i det hele tatt nærmer seg en begrunnet mistanke om plagiering. Man kan oppsette noen hovedregler.

TRE HOVEDREGLER

REGEL 1

Man skal markere for sitat og oppgi kilde når man «gjenbraker» flere ord i samme rekkefølge uansett hvor man har hentet ordene/setningskonstruksjonen fra.

Allerede her er det behov for skjønnsutøvelse. Man skal også oppgi kilde når det gjelder fakta, statistikker, figurer, tegninger, informasjon fra hjemmesider osv. – ja, all form for informasjon. Det er en stor misforståelse at forskere kun skal vise til andre forskeres arbeid. Det skal vises til *alle* kilder med mindre det som uttrykkes er allmenn viten.

Men det skal virkelig være tale om allmenn viten, som at Oslo er Norges hovedstad. Eksakt hvor mange personer som i et bestemt år bor i Oslo kommune vil kanskje ligge i gråsonen (det kan enkelt slås opp, men ikke alle kan svare umiddelbart). Hva som er allmenn viten i én kontekst, er kanskje ikke allmenn viten i en annen sammenheng. For forskere innenfor samme fagfelt kan det for eksempel eksistere viten som er allmenn, men som ikke vil være det for en lekperson. Er man i minste tvil, bør det markeres for sitat.

Hvor mange ord trengs det i rekkefølge for at noe skal utgjøre et sitat? Her er det heller ikke enighet. Noen vil mene at man har å gjøre med et sitat ved mer enn fire ord. Andre sier litt flere ord, men ikke mange. Uansett vil det være en tommelfingerregel eller hovedregel med rom for skjønnsmessige variasjoner. For eksempel vil det ikke gi mening å oppfatte «Den kongelige norske ambassade» som fire ord, men derimot som tilsvarende et ord eller en term.

REGEL 2

Bygger man på en større mengde av andres materiale/tekst uten å markere for sitat skal man parafasere og oppgi kilde.

Også her oppstår behov for skjønn eller vurdering. For hva er en god eller riktig parafrase? Er det grenser for hvor mye tekst man kan parafrasere?

La oss ta det første: En god/korrekt parafrase innebærer at man omskriver teksten med sine *egne* ord og med *egen* setningskonstruksjon. Det er ikke tilstrekkelig å bytte ut et ord her og der eller bytte om på rekkefølgen av noen setninger.

En god parafrasering vil som hovedregel kreve at man til fulle forstår den teksten man vil gjengi, noe som krever fagkunnskap på det aktuelle feltet fordi dette forutsetter at man er i stand til å trekke frem det vesentlige på en korrekt måte.

Her skal skytes inn at noe tekst kan inneholde helt spesielle tekniske beskrivelser som vanskelig lar seg parafrasere uten å gi en annen mening. Det er ikke lett å gi konkret anvisning på når dette er tilfellet. Men kanskje kan man moderere essensen av regel nr. 2 til at man skal bruke sine egne ord *når det er mulig*.

Når det gjelder parafrasering, fins det også forskjellige skoler. Noen oppfatter i prinsippet all parafrasering som en form for plagiering mens andre vil erklære seg enig i at følger man ovennevnte beskrivelse av en god parafrase, vil man sjelden plagiere.

Stort sett alle vil dog være enige om at det er ytterligere krav forbundet med å parafrasere: Det finnes en øvre grense for hvor mye man kan gjengi på denne måten. Mange former for parafrasering av en kilde eller av flere kilder vil ikke være akseptabel og vil kunne rammes av en beskyldning om plagiat, i tillegg til at det kan påvirke kvaliteten eller selvstendigheten av ens arbeid.

Hvorfor parafrasere? Det gjør man for å vise til *bestemte deler* av tekst, argumenter eller liknende som man ikke selv har formulert, for å bruke dette bevisst og begrenset. Parafrasen skal altså ha *et formål*, man vil som ledd i en diskusjon eller fremleggelse av egne synspunkter bruke parafrasen til konkret å vise til bestemte forhold, argumenter eller liknende. Hvis man bare vil vise til hva andre som sådan har skrevet, kan man jo nøyes med å komme med en eksakt henvisning, så får leseren selv gå til kilden.

Når det dreier seg om figurer, tabeller eller liknende skal man naturligvis også vise til hvor man har hentet tabellen eller figuren. Følger man også for slike tilfeller ovenstående krav knyttet til egentlig tekstlighet (som krever markering for sitat), så må man vise eksakt til kilden. Endrer man kun en liten smule bør man stadig vise til kilden – eller kanskje snarere unnlate å endre utgangspunktet. Det samme gjelder også ved større endring av figuren hvis man stadig vekk bygger vesentlig på en opprinnelig figur. Selv om man helt endrer figuren (svarende til en tekstmessig parafrasering), bør man naturligvis vise til den figur man «parafraserer» eller har hatt som inspirasjon. Det sier imidlertid seg selv at det vil kreve et skjønn å vurdere hva som skal til for å unngå plagiat.

REGEL 3

Hvis man sammenfatter i stedet for å markere for sitat skal man angi kilden.

En sammenfatning er en komprimering av teksten, med egne ord, et kort avsnitt eller kanskje en setning og adskiller seg dermed fra en parafrase ved at den vil være betraktelig kortere. Også en sammenfatning må ha et konkret formål.

BRUDD PÅ GOD HENVISNINGSSKIKK OG PLAGIERING

Hvorfor bør sidetall oppføres? Etterrettelighet er et sentralt moment her, ved at sideangivelser enklere lar en kontrollere hvor tett opp til originalteksten forfatteren ligger og for at man selv kan se hva opprinnelig kilde skriver. Hermed kan man også i relevante tilfeller vurdere om man står overfor dårlig parafrasering, mulig plagiat etc.

I alle ovennevnte tilfeller (markering for sitat, parafrasering og sammenstilling) må man oppgi eksakt kilde. Det er viktig at kildehenvisningen kommer på det helt rette sted, dvs. der hvor den primært hører hjemme og dermed gir mening. Robert A. Day skriver: «Some authors get into the habit of putting all citations at the end of sentences. This is wrong. The reference should be put at the point in the sentence to which it applies» (Day 1995: 56).

Rette sted er ikke (eller i hvert fall sjeldent) å vise til en kilde i starten av en lang parafrase, eller i starten av en lang tekst som inneholder mange gjengivelser av en rekke forskjellige kilder, noen ganger blandet sammen med egen tekst. Det blir da helt umulig å avgjøre hva som er ens egen tekst og hva som skal føres hen til de enkelte kilder.

Denne problemstilling kan ofte føre til tvil om det er tale om brudd på god henvisningsskikk, plagiering eller begge deler. Det bør ideelt eller grunnleggende sett være forfatterens ansvar at en slik tvil ikke oppstår. Man skal spille med åpne kort!

PLAGIAT I NORSK SAMMENHENG

I Norge har de senere år saker om plagiering vært behandlet dels ved institusjoner og dels ved det nasjonale utvalget, Granskingsutvalget. I en del tilfeller har man både lokalt og hos Granskingsutvalget ved fastleggelse av plagiat tatt utgangspunkt i de forskningsetiske retningslinjene som er utarbeidet av Den nasjonale forskningsetiske komité for samfunnsvitenskap og humaniora (NESH), som er blitt betraktet som de mest autoritative og dekkende norske retningslinjer vedrørende plagiat i forskning. La oss derfor se hva disse sier:

Plagiat av andres tekst, materiale, ideer og forskningsresultater er uakseptabelt og innebærer et alvorlig brudd på etiske standarder.

Å plagiere er, i forskningsetisk forstand, å stjele stoff fra andre forfattere og forskeres arbeider og utgi det som sitt eget. Forskere som bruker andres ideer eller siterer fra publikasjoner eller forskningsmateriale, skal oppgi sine kilder. Den groveste formen for plagiat er ren avskrift.

Plagiat kan imidlertid også ta andre og mer raffinerte former, og gjelde avgrensede resultater, ideer, hypoteser, begreper, teorier, tolkinger, design m.m. Det å henvise til et annet arbeid tidlig i ens egen tekst, og deretter gjøre omfattende bruk av det uten videre henvisninger, er også plagiat.

Forskning bygger i stor grad på andres materiale, data, og forskningsresultater. Noen enkle grunnleggende arbeidsregler kan bidra til å avverge plagiat. Det er viktig å skille mellom direkte gjengivelse av andres tekster og parafrasering både i noteapparatet og i teksten. Parafrasering må ikke ligge så tett opp til originalteksten at det i realiteten er tale om sitat. Hvis flere parafraaser hektes rett på hverandre, kan det være fare for at hele argumentasjonen er andres. Den som plagierer undergraver ikke bare sin egen anseelse som forsker, men også forskningens troverdighet (NESH 2011 pkt. 28).

NESH-retningslinjene utgjør ikke en uttømmende beskrivelse av hva plagiat er. Det viktige er imidlertid at retningslinjene utvetydig og i tråd med mangeårige anerkjente vitenskapsinterne normer slår fast at plagiat er uakseptabelt og noe som undergraver forskningens troverdighet.

De forskningsetiske retningslinjene er utarbeidet for å hjelpe forskere og forskersamfunnet med å reflektere over sine etiske oppfatninger og holdninger, bli bevisst normkonflikter, styrke godt skjønn og evnen til å treffe velbegrunnede valg mellom motstridende hensyn (NESH 2011: 5).

Eller litt senere: «Forskningsetikken er i siste instans en kodifisering av praktisert vitenskapsmoral» (NESH s. 5). Det blir derfor helt feil når de nasjonale retningslinjene utlegges som en bibel eller en lovtekst som skal fortolkes som et rent juridisk dokument. Det blir også feil når det hevdes at man ved vurdering av en konkret plagiatsak må vurdere om det er NESH' retningslinjer for 1999 eller 2006 som skal være gjeldende for vurderingen slik tilfellet var i den såkalte BI-saken.⁴

---

4. <https://www.etikkom.no/vart-arbeid/komiteenes-arbeid/Uttalelser/Granskingsutvalget-for-redelighet-i-forskning/Vedtak-i-klage-pa-granskingsutvalgets-uttalelse-om-vitenskapelig-uredelighet-i-doktoravhandling-avlagt-ved-handelshoyskolen-BI/>. Lastet 22.06.2015.

Når man trekker inn lovttekst eller jus, er det bl.a. med henvisning til at rettssikkerheten må sikres. Det tror jeg også man kan sikre på et etisk (snarere enn formelt juridisk) grunnlag bl.a. ved å tydeliggjøre hva plagiat er, for på denne måten å skape grunnlaget for en transparent og rimelig enhetlig vurdering eller skjønn i konkrete plagiatsaker.

SKJØNNMESSIGE VURDERINGER AV ALVORLIGHETSGRAD

Inntil nå har jeg hatt fokus på hva som skal til for at plagiat kan sies å foreligge, vurdert ut fra hvert enkelt mulige tilfelle. Men det forskningsetiske skjønn opphører ikke her. Det kreves i tillegg skjønnsutøvelse for å vurdere omfang og ikke minst alvorlighetsgrad av plagieringen. Selv om all plagiering er uakseptabel og et brudd på god vitenskapelig praksis, gir det lite mening å oppfatte alle brudd som like alvorlige.

Når man skal vurdere om plagiat har forekommet, vil antallet brudd på ovennevnte regler ofte spille inn. En enkeltstående forekomst vil sjeldent oppfattes som tilstrekkelig. Men det finnes saker om plagiering hvor selv ganske få enkelttilfeller til sammen er blitt vurdert som plagiering simpelthen fordi den plagierte tekst har vært helt sentral innenfor det pågjeldende fagfelt. Og så kan man kanskje legge til at vurdering av plagiering dreier seg om mer enn å telle ord eller setninger. Det er ikke så enkelt.

Roger Clarke (2006) har en utførlig gjennomgang om alvorligheten i plagiatsaker eller rettene hva som trekker i retning av å anse plagieringen som alvorlig. Clarke peker på seks faktorer man bør se til ved bedømmelse av alvorlighetsgrad. Jeg skal nedenfor kort gjengi disse faktorene.

1. *Hva slags arbeid/materiale?* I den alvorlige del av skalaen har man fagfelle-vurderte «papers» eller andre vitenskapelige artikler / working papers og presentasjoner i vitenskapelige fora, mens man i den motsatte ende har avisartikler, informasjonsartikler og upublisert materiale. Mellom disse ytterpunkter finnes en rekke andre typer materiale (Clarke 2006: 15–16).
2. *I hvilken grad hevdes det at materialet er originalt?* Hvordan man presenterer det plagierte arbeidet er også av betydning. Utgir forfatteren helt eksplisitt eller kanskje litt mer implisitt teksten eller materialet som originalt (ens eget) mens det utvetydig er tatt fra andre? Da er vi i den alvorlige del av registeret. Det er derimot mindre alvorlig hvis det antydes at dette er ikke «helt» ens eget. Også her fins det naturligvis en betraktelig gråsoner (ibid: 16).
3. *Hvordan har man tilegnet seg arbeidet/materialet?* En tredje kategori som har betydning for alvorlighetsgrad vedrører måten man tilegner seg noe fra andre.

Ordrett gjengivelse av hele arbeider (f.eks. en hel bok, et kapittel fra en bok eller en hel artikkel) hører absolutt til alvorlige tilfeller (jf. NESH pkt. 28). Også plagiering av genuint originale ideer må sies å være alvorlig. Har man hentet det plagierte materiale fra en offentlig hjemmeside som primært består av faktaopplysninger, eller om ens parafrasering består av ganske små tekstbiter eller plagiering av ideer som kun har begrenset nyhetsverdi, vil plagieringen ofte være mindre alvorlig (ibid: 16 – 17). Også her er det en stor gråson.

4. *Formen for henvisning.* Også måten som (den nye) forfatteren benytter for å vise til andres tidligere arbeid betyr noe for alvorlighetsgraden. Clarke karakteriserer den alvorligste form på følgende måte: «[N]o attribution to the work, but attribution to the sources cited in the work. This is the most serious of all, because it not merely implies originality by the plagiarizer, but actively seeks to deny originality by the author of the uncited work (ibid: 17).»

De fleste vil være enig i at dette er ganske alvorlig. Plagieringen er ifølge Clarke også alvorlig hvis det helt enkelt ikke vises til noen kilde, også fordi en slik presentasjon antyder en høy grad av originalitet. Angivelse av kilde, men på feil sted, eventuelt blandet sammen med flere kildehenvisninger eller annen form for uklar henvisning, vil ofte ligge i den andre enden av alvorlighetsспек- tret (ibid: 17–18).

5. *Graden av intensjon.* Vi mangler en siste kategori, kanskje den mest utfordrende å håndtere: graden av intensjon. Clarke rangerer gradene i følgende rekkefølge: «intention, reckless, careless or accidental» (ibid: 15). I noen tilfeller vil det etter min mening fremstå rimelig klart at det er tale om hendelige feil, skrivefeil, litt sjusk eller liknende, mens dette i andre tilfeller kan være vanskeligere å vurdere. Intensjonen lar seg sjelden «bevise», men har forfatteren i en rekke sitater konsekvent erstattet navnet på opprinnelig forfatter (eller «han»/«hun») med «jeg» eller tilsvarende, vil meget tale for at plagieringen er bevisst. Det kan også gjelde hvis stavefeil hos opprinnelig forfatter konsekvent er rettet. I andre – og nok de fleste – tilfeller vil det i høyere grad være behov for skjønnsutøvelse for å fastsette grad av intensjon.
6. *Oppsummering om alvorlighetsgrad.* Clarke legger vekt på at alvorlighetsgraden i en plagieringssak må bedømmes med utgangspunkt i hvordan de ovennevnte fem dimensjoner er innbyrdes forbundet med hverandre og med en helhetlig vurdering. Det sier seg at de alvorligste former for plagiering forekommer når alvorlighetsgraden er høyest for hver enkelt faktor (ibid: 18).

Det er viktig å slå fast at plagiat i mange tilfeller er mindre alvorlig eller forholdsvis ubetydelig. Her vil reaksjonen ofte kunne være en unnskyldning eller tilbake-trekning av materiale, eventuelt i kombinasjon med videre opplæring om god praksis eller andre forebyggende tiltak.

Plagiat av «verste art» er skadelig for forskningen og for forskersamfunnet, og krever ofte andre reaksjoner eller egentlige sanksjoner. Hvordan det skal reageres vil avhenge av om det forskningsetiske skjønn konkluderer med plagiering av høy alvorlighet.

DET KONKRETE SKJØNNET – HVA KREVES?

Når man har lagt seg fast på en definisjon av plagiering og har en viss forståelse for forskjellige typer plagiering og deres alvorlighetsgrad, er man klar til å gå i gang med den egentlige konkrete vurderingen eller den forskningsetiske skjønns-utøvelsen. Her må man gjennomgå hver eneste påstand om plagiat og hver tekst-likhet funnet av et IT-verktøy, og for hver konkrete mistanke stille spørsmålene: Er dette plagiering? I så fall, hvilken type plagiering dreier det seg om? Og er dette tilfellet isolert sett alvorlig?

Forskningsetikkloven (§ 5) skiller i definisjonen av vitenskapelig uredelighet mellom objektive og subjektive brudd på god vitenskapelig praksis. Når det for eksempel gjelder mistanke om plagiering vil man – hvis man følger forsknings-etikklovens definisjon – altså først skulle ta stilling til om det objektivt er tale om plagiering. Konkluderes det med plagiat vil man deretter vurdere det subjektive eller det som også kalles skyldspørsmålet: Er plagieringen utført bevisst eller grovt uaktsomt? Også sistnevnte krever skjønn med utgangspunkt i forsknings-etikken. Hvor sannsynlig er det at plagieringen er gjort bevisst eller grovt uaktsomt? Finnes det noen formildende omstendigheter som for eksempel mangelfull opplæring? Også dette subjektive skjønn kan by på mange utfordringer som vi ikke skal nærmere inn på i denne sammenhengen, hvor fokus stort sett har vært plagiat i «objektiv» forstand.

Det er likevel grunn til å gjøre oppmerksom på at skaden som plagiat medfører, for eksempel i form av manglende kreditering og/eller påvirkning av kvaliteten av det vitenskapelige arbeidet, ikke påvirkes av om det er tale om subjektiv skyld eller ikke. Spørsmålet om subjektiv skyld har til gjengjeld betydning for om plagiatet kan karakteriseres som vitenskapelig uredelighet i henhold til forsknings-etikkloven.

KONKLUSJON

En nærmere forståelse av hva som er god skikk i akademisk skriving, er et viktig utgangspunkt for å stadfeste plagiat eller for å se forskjellen på brudd på god henvisningsskikk og plagiat. Jeg har søkt å få frem at ikke all plagiering er like alvorlig, men avhenger av en serie variabler: Er det vitenskapelige arbeidet publisert eller lagt offentlig frem? Forefinnes resultatene i en avhandling eller i et mindre viktig vitenskapelig produkt? Utgjør alle tilfellene plagiering av samme type, eller dreier det seg om forskjellige typer? Hvilket omfang har plagieringen?

Behandling av påstander om plagiering i forskning er i mange tilfeller ikke noen enkelt sak. Det er min oppfatning at det krever solid faglig bakgrunn og en nyanisert holdning både for å kategorisere alvorlighetsgraden av de enkelte former for plagiering eller brudd på god vitenskapelig praksis, og for å foreta de nødvendige samlede vurderinger på bakgrunn av den aktuelle konteksten. Det kreves med andre ord godt forskningsetisk skjønn, skjønn som tar utgangspunkt i gjeldende eller aksepterte vitenskapsinterne normer, detaljerte beskrivelser av hva plagiat er og innsikt i hva som skal til for å konkludere med at plagieringen er alvorlig.

LITTERATUR

- A Harvard Guide to using sources <http://usingsources.fas.harvard.edu/icb/icb.do?keyword=k70847&pageid=icb.page342054>.
- Clarke, Roger (2006) *Plagiarism by Academics: More Complex than it Seems* (2006) <http://www.rogerclarke.com/SOS/Plag0602.html>.
- Day, Robert A. (1995) *How to write & Publish a Scientific Paper*, 4th edition Cambridge University Press.
- Forskningsetiske komiteer (2011): *Forskningsetiske retningslinjer for samfunnsvitenskap, humaniora, juss og teologi*, De nasjonale forskningsetiske komiteer. <http://www.lovdatab.no/all/hl-20060630-056.html>.
- Lov om behandling av etikk og redelighet i forskning (forskningsetikkloven), 2006.
- Oxford Dictionary: <http://www.oxforddictionaries.com/definition/english/plagiarism>.
- Roig, Miguel (First on-line version published in September, 2003 Revised on-line version published in August, 2006) *Avoiding plagiarism, self-plagiarism, and other questionable writing practices: A guide to ethical writing*. <http://facpub.stjohns.edu/~roigm/plagiarism/Index.html>.
- The National Science Foundation (2002) <http://www.gpo.gov/fdsys/pkg/FR-2002-03-18/pdf/02-6179.pdf>.

Skjønn og rimelighet

Hvordan sikre likebehandling på tvers av saker og institusjoner i medisinsk forskningsetikk?

KJERSTI FJØRTOFT er professor i filosofi og instituttleder ved Institutt for filosofi, Universitetet i Tromsø, Norges Arktiske Universitet og medlem av REK nord og NESH. Hennes forskningsinteresser er politisk filosofi, etikk (herunder forskningsetikk) og feministisk filosofi, særlig spørsmål om demokrati, medborgerskap og rettferdighet.

SAMMENDRAG Før igangsetting må medisinske og helsefaglige forskningsprosjekter godkjennes av en regional etisk komité for denne type forskning. Komiteenes vurdering av konkrete forskningsprosjekter involverer nesten alltid bruk av skjønn. Artikkelen argumenterer for at skjønnsutøvelse ikke er basert på tilfeldige oppfatninger og intuisjon, men begrunnes i moralske oppfatninger som er akseptert av forskerfellesskapet og samfunnet for øvrig. Skjønnsutøvelse er en forutsetning for å kunne vurdere like tilfeller likt.

NØKKEWORD medisinsk og helsefaglig forskning, de regionale komiteer, skjønnsutøvelse, likebehandling, begrunnelse

ABSTRACT Medical and health research projects require approval by a regional committee for medical and health research ethics before the research is initiated. The committees' evaluation of particular research projects almost always involves the use of discretionary judgement, regarding both the application of law and the general research ethical evaluation. The article argues that exercise of discretion is justified in moral views accepted by the research community and society at large, and that discretionary judgement is a prerequisite to being able to evaluate similar projects on an equal basis.

I Norge finnes det flere forskningsetiske komiteer. Dette synliggjør nødvendigheten av å sikre likebehandling. Blant rammene som bidrar til dette, er lovverk, retningslinjer og De nasjonale forskningsetiske komiteenes koordinerende funksjon. Samtlige fordrer imidlertid også godt skjønn for hensiktsmessig anvendelse.

INNLEDNING

I Norge er det lovbestemt at medisinsk og helsefaglig forskning på mennesker, humant biologisk materiale eller helseopplysninger skal forhåndsgodkjennes av en regional komité for medisinsk og helsefaglig forskningsetikk (REK) (helseforskningsloven § 9). Det at medisinsk og helsefaglig forskning på mennesker skal legges frem for en etisk komité følger av Helsinkideklarasjonen og gjelder for slik forskning i store deler av verden. Måten komitésystemet er organisert på varierer imidlertid fra land til land. I Norge fins det sju regionale forskningsetiske komiteer for medisinsk og helsefaglig forskning. Komiteene forvalter helseforskningsloven som ble innført i Norge i 2009. Helseforskningsloven bygger på Helsinkideklarasjonen og andre internasjonale bestemmelser som Norge er bundet av.¹ Andre relevante lover for komiteenes arbeid er forskningsetikkloven, personopplysningsloven og bioteknologiloven.

Et av formålene med innføringen av helseforskningsloven var å etablere én postkasse for alt som skulle godkjennes i forbindelse med medisinsk og helsefaglig forskning. Før helseforskningsloven ble innført var det slik at ett og samme prosjekt ble vurdert av flere instanser, instanser som kunne komme med motstridene svar med hensyn til om prosjektet skulle tilrådes. Dette skapte frustrasjon både hos forskere og forskningsansvarlige institusjoner. Innføring av helseforskningsloven skulle føre til enklere saksbehandling, kortere behandlingstid og sørge for at søknadene ble behandlet likt.

Forskerne skal altså bare ha ett organ å forholde seg til når de skal søke om forhåndsgodkjennelse av prosjektene sine. REK vurderer også hvordan personvernet er ivaretatt i de ulike prosjektene, et ansvar som tidligere var tillagt Datatilsynet. REK fikk også myndighet til å behandle søknader om fritak fra taushetsplikten.² I helseforskningsloven § 9 heter det at

1. Sønderland, Kari: «Helseforskningsloven» (sist oppdatert: 31. august 2009). De nasjonale forskningsetiske komiteene. [Online.] Tilgjengelig på <http://www.etikkom.no/FBIB/Praktisk/Lover-og-retningslinjer/Helseforskningsloven/>. [Lastet 9. oktober 2014.]

2. <https://www.etikkom.no/FBIB/Praktisk/Forskningsetiske-enheter/Regionale-komiteer-for-medisinsk-og-helsefaglig-forskningsetikk/>.

den regionale komiteen for medisinsk og helsefaglig forskningsetikk skal foreta en alminnelig forskningsetisk vurdering av prosjektet, og vurdere om prosjektet oppfylder kravene stilt i denne loven eller i medhold av denne loven. Den regionale komiteen for medisinsk og helsefaglig forskningsetikk kan sette vilkår for godkjenning. Vedtak vedrørende forhåndsgodkjenning kan påklages til Den nasjonale forskningsetiske komité for medisin og helsefag, jf. lov 30. juni 2006 nr. 56 om behandling av etikk og redelighet i forskning § 4.

De regionale komiteene skal altså foreta en forskningsetisk vurdering av hvert prosjekt og vurdere hvorvidt det oppfylder de kravene som settes av loven. Begge disse vurderingene vil i forskjellig grad kreve skjønnsutøvelse. Ettersom helseforskningsloven også bygger på allmenmoralske normer, er det dessuten vanskelig å skille mellom å gjøre en alminnelig forskningsetisk vurdering og å vurdere hvorvidt kravene i helseforskningsloven er oppfylt. Med sju ulikt sammensatte komiteer sier det seg selv at det er en fare for at skjønnsutøvelsen går på bekostning av prinsippet om likebehandling – at like saker skal behandles likt, og at forskjell i beslutninger skal begrunnes i relevante forskjeller mellom sakene. Mens skjønnsutøvelse er nødvendig for å gjøre en god etisk vurdering av et prosjekt, byr utstrakt bruk av skjønn i forvaltningen med andre ord også på utfordringer. For det første vil det alltid være en spenning mellom skjønn og de formelle kravene som loven setter. For det andre kan skjønnsutøvelse true prinsipper om forutsigbarhet, legitimitet og upartiskhet.³

Artikkelen starter med en diskusjon av mulige problemer med skjønnsutøvelse og av hvordan skjønn kan gå på bekostning av likebehandling. Deretter diskuterer jeg hvordan forskningsetiske komiteer kan sikre likebehandling kombinert med skjønnsutøvelse.

SKJØNN OG LIKEBEHANDLING

Skjønn er et vagt og flertydig begrep som anvendes i mange sammenhenger. I dagligspråket refererer ofte begrepet til ting som taus kunnskap, kontekstorientert tenkning, magesfølelse eller intuisjoner.⁴ I slike tilfeller defineres skjønnsutøvelse

3. Molander Anders, Grimen Harald, Eriksen Erik Odvar (2012) «Professional Discretion and Accountability in the Welfare State»; *Journal of Applied Philosophy*, Vol 29. No 3, s. 214.

4. Molander Anders, Grimen Harald, Eriksen Erik Odvar (2012) «Professional Discretion and Accountability in the Welfare State»; *Journal of Applied Philosophy*, Vol 29. No 3, s. 219.

i motsetning til å følge regler. Skjønn er slik assosiert med en måte å vurdere på som ikke forutsetter rasjonell argumentasjon og begrunnelse. Avgjørelser tatt på grunnlag av skjønnsutøvelse betraktes noen ganger som vilkårlige eller partiske.⁵ Med utgangspunkt i en slik forståelse har den engelske statsviteren og filosofien Robert Goodin identifisert fire fallgruver ved utstrakt bruk av skjønn i moderne velferdsstater.⁶ Goodin er opptatt av farene ved at offentlige ansatte i velferdsstaten bruker skjønn, det vil si folk som har ansvaret for å tildele velferdsgoder til befolkningen. Den første fallgruven har å gjøre med muligheten til manipulasjon og utnytting. Det å ha myndighet til å utøve skjønn innebærer å ha makt over noe andre trenger. I en forvaltningssammenheng kan det gi tildeler mulighet til å utøve sosial og moralsk kontroll over den som trenger bestemte ytelser eller stønader. Ifølge Goodin kan man for eksempel bruke tildelingen til å kontrollere folks oppførsel eller verdivalg.⁷ Den andre fallgruven har å gjøre med vilkårlighet. Ifølge Goodin har den som utøver fullstendig skjønn, ikke plikt til å begrunne avgjørelsene sine. Den som følger regler, har derimot plikt til å begrunne hvorfor avgjørelsen er tatt, og hvorfor den er riktig. Mangel på begrunnelsesplikt fører til vilkårlige avgjørelser.⁸ Den tredje fallgruven er at skjønnsbaserte avgjørelser er uforutsigbare og derfor fører til usikkerhet og mangel på trygghet. Den fjerde fallgruven er at skjønnsbaserte avgjørelser fører til illegitim innblanding i folks privatliv fordi det ikke fins noen grenser for hvor man skal stoppe. Ett eksempel fra offentlig forvaltning kan for eksempel være at saksbehandleren snoker i folks privatliv for å finne ut om de virkelig fortjener stønad ved arbeidsledighet eller andre trygdeytelser.⁹ Goodin gir en pessimistisk analyse av utstrakt skjønnsutøvelse. Han mener også at det ikke fins noen opplagte måter å unngå disse problemene på fordi dette er problemer som er innebygd i skjønnsutøvelsen selv. Goodin snakker om utstrakt bruk av skjønn, det vil si skjønnsutøvelse som ikke er bundet av noe annet.

I de aller fleste tilfeller er skjønnsutøvelse imidlertid bundet av regler og retningslinjer.¹⁰ Skjønnsutøvelsen i de regionale forskningsetiske komiteene skjer

5. Grimen, Harald, «Skjønn som resoneringsform». www.Profesjon.no, <http://prosjekt.hib.no/forpro/wp-content/uploads/2012/09/19124a5241f1c7cf7.pdf>.

6. Goodin, Robert E. (1986), «Welfare, Rights and Discretion», *Oxford Journal of Legal Studies*, Vol. 6. s. 232–261.

7. Goodin, Robert E. (1986), «Welfare, Rights and Discretion», *Oxford Journal of Legal Studies*, Vol. 6. s. 240.

8. Goodin, Robert E. (1986), «Welfare, Rights and Discretion», *Oxford Journal of Legal Studies*, Vol. 6. s. 242.

9. Goodin, Robert E. (1986), «Welfare, Rights and Discretion», *Oxford Journal of Legal Studies*, Vol. 6. s. 247.

10. Dette er også et hovedpoeng i Hallvard J. Fossheims kapittel i denne antologien.

for eksempel innenfor rammen av både helseforskningsloven og allmennmoralen. Filosofen Ronald Dworkin definerer skjønn som et rom for frihet innenfor rammen av visse restriksjoner fastlagt av en autoritet.¹¹ Den øverste autoriteten er gjerne lovgiver, eller en høyere instans i beslutningssystemet. Skjønnsutøvelse handler altså ikke om å ha frihet til å gjøre hva en vil, men om å ha frihet til å tolke og anvende det rammeverket som autoriteten har fastsatt. I komiteenes tilfelle er det lovgiver som har gitt REK denne friheten.

Dworkin skiller mellom sterkt og svakt skjønn. Svakt skjønn handler om at lover, regler og retningslinjer ikke kan anvendes mekanisk, men krever bruk av dømmekraft. Sterkt skjønn handler om å ta avgjørelser uten å være bundet av bestemte standarder.¹² I REKs tilfelle er standarden helseforskningsloven, og vil dermed falle inn under kategorien svakt skjønn.

Det er heller ikke slik at den som utøver skjønn ikke har plikt til å begrunne avgjørelsene sine. Det er snarere slik at det å anvende skjønn setter særlige krav til begrunnelse. De avgjørelsene som blir tatt i komitésystemet må begrunnes både i lovverket og i allment aksepterte moraloppfatninger og i normer som betraktes som gjeldende for vitenskapelig virksomhet. Det fins visse normer for etisk forsvarlig virksomhet som har mer eller mindre allmenn aksept i forskerfellesskapet. At en avgjørelse må begrunnes i allment aksepterte moraloppfatninger, innebærer at begrunnelsen også må være offentlig, i den forstand at den må være basert på offentlig gangbar argumentasjon. Når noen blir gitt myndigheten til å utøve skjønn, forlanger omverden gode argumenter for de avgjørelsene som blir tatt.¹³ En avgjørelse eller uttalelse gitt av en forskningsetisk komité kan ikke begrunnes i hva komiteene liker best. Avgjørelser må forankres i argumenter som komiteen kan forvente at andre aksepterer som rimelige i henhold til rammene for etisk forsvarlig vitenskapelig virksomhet.

Spørsmålet er da ikke om, men *hvordan* prinsippet om likebehandling kan ivaretas i kombinasjon med skjønnsutøvelse. Et grunnleggende prinsipp for likebehandling er som sagt at like tilfeller skal behandles likt. Dette betyr at når forskningsprosjekter gis ulik vurdering, eller når det stilles forskjellige etiske krav til

11. Grimen, Harald (2009.), «Skjønn som resoneringsform», *Profesjonsledelse og kunnskapsorganisering*. www.Profesjon.no, <http://prosjekt.hib.no/forpro/wp-content/uploads/2012/09/19124a5241f1c7c7.pdf>. Dworkin Ronald (1977), *Taking Rights Seriously*, Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press, s. 31. Grimen, Harald (2009), «Skjønn som resoneringsform», *Profesjonsledelse og kunnskapsorganisering*, s. 3.

12. Dworkin Ronald (1977), *Taking Rights Seriously*, Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press, s. 32.

13. Molander Anders, Grimen Harald, Eriksen Erik Odvar (2012) «Professional Discretion and Accountability in the Welfare State»; *Journal of Applied Philosophy*, Vol 29. No 3, s. 219.

ulike prosjekter, så må dette begrunnes i etisk relevante forskjeller. Dette kan være forskjeller i metode, design, rekrutteringsprosedyrer eller datamateriale. Det at en forskningsgruppe er mer merittert enn en annen, er for eksempel ikke i seg selv et tilstrekkelig kriterium for forskjellsbehandling. Det er likevel slik at noen typer forskning krever et kompetent team med gode resultater, samarbeid med internasjonale eksperter og solid kunnskap på feltet. Det er sjelden at masterstudenter og ferske ph.d.-studenter får ta fatt på de mest kompliserte oppgavene, særlig hvis forskningen innebærer en viss risiko. Det kan for eksempel dreie seg om å undersøke nye behandlingsmetoder for svært syke pasienter. I slike tilfeller vil graden av kompetanse utgjøre en etisk relevant forskjell.

For å avgjøre når prosjektene er like nok til at de kan vurderes ut fra de samme kravene, eller forskjellig nok til å stille ulike krav, må man bruke skjønn. Skjønnsutøvelse er med andre ord en forutsetning for likebehandling. Lover og regler kan ikke anvendes mekanisk, de må anvendes i forhold til de enkelte forskningsprosjektene egenart. I enkelte tilfeller kan det for eksempel være gode grunner til å gjøre unntak fra hovedregler, for eksempel kravet om fritt, informert samtykke. Et slikt unntak må imidlertid begrunnes i verdier som forskerfellesskapet og samfunnet for øvrig aksepterer og betrakter som rimelige. For å vurdere hvilke prosjekter som tilfredsstill disse kravene og hvilke som ikke gjør det, må vi bruke skjønn. Slik kan vi si at skjønn i mange tilfeller er en forutsetning for at like tilfeller får lik behandling.

NASJONALE ETISKE KOMITEER

I Lov om etikk og redelighet i forskning (forskningsetikkloven) heter det at «det skal være nasjonale forskningsetiske komiteer som til sammen dekker alle fagområder» (§ 3). I Norge fins det en komité for samfunnsvitenskap og humaniora (NESH), en komité for naturvitenskap og teknologi (NENT) og en for medisin og helsefag (NEM).¹⁴ De nasjonale forskningsetiske komiteene er frittstående organer som blant annet skal utvikle etiske retningslinjer for de fagområdene de representerer, samt gi råd til forskere og andre i konkrete saker. De nasjonale forskningsetiske komiteene (med unntak av NEM, som er klageorgan for REK), skal ikke forhåndsgodkjenne prosjekter slik de regionale etiske komiteene for medisin og helsefag gjør det. Forskere, institusjoner og andre har imidlertid anledning til å henvende seg til NESH og NENT for å få råd og veiledning. De nasjonale komiteene

14. I tillegg har vi et nasjonalt granskningsutvalg for uredelighetssaker og en komité for vurdering av forskning på menneskelige levninger.

NESH og NENT har som en del av dette arbeidet utviklet etiske retningslinjer for sine respektive fag. I tillegg fins det egne retningslinjer for forskning på menneskelige levninger og internettforskning. De nasjonale forskningsetiske komiteene har også utviklet et sett generelle forskningsetiske retningslinjer. Formålet med slike felles nasjonale forskningsetiske retningslinjer for ulike faggrupper er å fremme etisk forsvarlig forskning, samt å skape felles standarder for god etisk forskning på tvers av institusjoner og faggrenser. Fagfellesskapet forventer at forskere og institusjoner skal følge de retningslinjene som er utarbeidet for deres fagfelt.

De nasjonale forskningsetiske komiteene har altså som en del av sine oppgaver å danne seg en oppfatning om hvordan enkeltprosjekter eventuelt bør gjennomføres og hva som skal til for å løse aktuelle forskningsetiske problemstillinger. Dette kan dreie seg om alt fra økonomiske avtaler ved oppdragsforskning til bruk av studenter i forskning eller forskning på sårbare grupper. Ingen prosjekter er like og komiteene må bruke skjønn for å kunne avgi en uttalelse. Som tidligere nevnt betyr ikke dette at uttalelsene er forankret i tilfeldig synsing eller komitémedlemenes magesfølelse.

Komiteenes uttalelser er forankret i de forskningsetiske retningslinjene som er relevante for prosjektene som skal vurderes. Forskere kan be komiteene om råd om hvordan de skal gå fram for å sørge for at prosjektet blir gjennomført på en etisk forsvarlig måte. Det kan for eksempel dreie seg om hvordan reservasjonsretten skal sikres ved deltakende observasjon på en institusjon eller arbeidsplass. I slike tilfeller diskuterer komiteene hvordan relevante forskningsetiske prinsipper kommer til anvendelse og kan ivaretas. De nasjonale forskningsetiske retningslinjene er kodifisering av normer for god etisk forskning. Retningslinjene er ikke lover i juridisk forstand, men bygger ofte på relevante lover og internasjonale bestemmelser. Samfunnsvitenskapelig forskning innebærer for eksempel ofte utstrakt bruk av personopplysninger, både kvalitative og kvantitative data, samt registerdata. Det betyr at slik forskning juridisk er underlagt krav om behandling av personopplysninger som angis i personopplysningsloven. Retningslinjene har imidlertid en annen status enn lover og omfatter mer enn det som dekkes av lovgivningen.

Selv om komiteene gjør en selvstendig etisk vurdering basert på sin erfaringsbakgrunn og etisk skjønn, så vil de alltid bruke retningslinjene som verktøy for å sikre at forskningsprosjektene blir vurdert ut fra like etiske krav og standarder. Som jussprofessor Jan Fridthjof Bernt sier i et intervju i fagbladet *Forskningsetikk*, er anerkjente etiske normer nøkkelbegrepet når det gjelder den skjønnsutøvelsen som skjer i de forskningsetiske komiteene. Han understreker at det ikke er snakk om hva enkeltpersoner mener om etikk i en bestemt sak, men at medlem-

menes sammen kommer fram til en uttalelse som gjenspeiler det som er felles for oss alle.¹⁵ Uttalelsene kan ikke være basert på tilfeldig synsing, men må være forankret i argumenter og synspunkter som støtter opp om det fagfellesskapet anser for å være god etisk forskning. Det etiske skjønnet vil derfor alltid utøves innenfor rammen av anerkjente forskningsetiske prinsipper, samt de rammene som er satt av aktuelle lovbestemmelser.

REK-SYSTEMET

Helseforskningsloven § 9 slår som sagt fast at forskningsprosjekter innenfor medisin og helsefag krever forhåndsgodkjenning. Det er imidlertid viktig å presisere at kravet gjelder for de prosjektene der formålet er å frambringe ny kunnskap om helse og sykdom (jf. definisjonene i § 4). I loven heter det at REK skal foreta en «alminnelig forskningsetisk vurdering av prosjektet og vurdere om forskningen oppfyller kravene stilt i denne loven». Videre heter det at «Den regionale forskningsetiske komité kan sette vilkår for godkjenningen» (§ 10). Formålet med loven er å fremme «god og etisk forsvarlig helseforskning» (§ 1). Formålet er veiledende og det fins ingen fasitsvar på hva som er god og etisk forsvarlig forskning i hvert enkelt prosjekt, men et grunnleggende krav for all forskning er respekt for menneskets verdighet og menneskerettighetene. Dette betyr blant annet at samfunnet eller vitenskapen aldri skal gå foran hensynet til enkeltindividers integritet og velferd, og at forskningsdeltakerne ikke skal utsettes for risiko eller unødvendig ulempe. Det betyr også at personvernet skal ivaretas. Behandling av helseopplysninger skal ha et uttrykkelig angitt formål (§ 33) og deltakerne har krav på konfidensialitet. Helseopplysninger er betraktet som sensitive personopplysninger, det betyr at det stilles sterkere krav til behandling av denne type opplysninger enn andre opplysninger.

Forskningsetisk forsvarlighet skal vurderes ut fra flere perspektiver i det regionale komitésystemet for helseforskning.¹⁶ Hver enkelt komité består av både fagfolk og lekfolk, og skal ha representanter fra medisin, juss, psykologi, etikk og sykepleie. I tillegg er pasientorganisasjoner, akademia og helsemyndighetene representert. Selv om det er de som har medisinsk og helsefaglig bakgrunn som

15. <https://www.etikkom.no/Aktuelt/Fagbladet-Forskningsetikk/arkiv/2014/2014-1/Hva-sier-juristen/>.

16. De sju regionale komiteene som til sammen utgjør REK dekker alle helseregionene i Norge (Helse nord, Helse midt, Helse vest og Helse sør-øst).

sitter inne med mest faglig kompetanse om de feltene som det ofte forskes på, teller alle medlemmene likt i diskusjonen.

Vedtakene til den enkelte REK kan påklages til den nasjonale forskningsetiske komité for medisin og helsefag (NEM). I likhet med REK-ene er NEM bredt sammensatt. De vedtakene som treffes av NEM, får ofte betydning for hvordan saker behandles i REK. I tillegg skal NEM være en koordinerende og rådgivende instans for de regionale komiteene. Gjennom å være klageinstans er NEM med på å etablere en felles forståelse av hvordan loven skal anvendes og hvilke etiske krav som er rimelig å stille til ulike forskningsprosjekter.

EKSEMPEL 1: TOLKNING, FORSKJELLSBEHANDLING OG KOORDINERING

La oss se på et eksempel på et spørsmål som krever en felles forståelse hos de forskjellige REK-ene for at det skal være mulig å forvente likebehandling. Et av spørsmålene som har vært mye diskutert i de regionale komiteene, er hvilke typer prosjekter som faller innunder helseforskningslovens saklige virkeområde. Sagt på en annen måte: Faller prosjektet innenfor eller utenfor mandatet til REK?

Det er som sagt ikke minst et prosjekts formål som ifølge helseforskningsloven avgjør hvorvidt det faller inn under REKs mandat. Et prosjekt som involverer fysiske forsøk på mennesker faller altså ikke automatisk inn under helseforskningsloven dersom formålet ikke er å frembringe ny kunnskap om sykdom og helse. På bakgrunn av dette er det blitt sagt at enkelte forskningsprosjekter risikerer å havne i et etisk tomrom hvis helseforskningslovens virkeområde tolkes for snevert. Dette kan gjelde enkelte prosjekter innen idrettsforskning, forskning på helsetjenester og forskning på diagnostiske verktøy eller andre teknologiske hjelpemidler.¹⁷

Å anvende denne lovbestemmelsen forutsetter bruk av skjønn. For det første må man tolke og definere hva som faller inn under betegnelsen sykdom og helse, og for det andre må man tolke kravet om at forskningen skal frembringe ny kunnskap om sykdom og helse. Katrine Utaaker Segadal, som er seksjonsleder ved norsk samfunnsvitenskapelig datatjeneste (NSD), sier for eksempel at det umulig kan

17. Jostein Hallén ved Norges idrettshøgskole har hevdet at flere av deres prosjekter ikke får forsvarlig etisk vurdering fordi REK vurderer dem som utenfor helseforskningslovens virkeområde. Jf. Siw Ellen Jakobsen: «Noen forskningsprosjekter havner i et tomrom», *Forskningsetikk* 2014/2 (<https://www.etikkom.no/Aktuelt/Fagbladet-Forskningsetikk/arkiv/2014/2014-2/Noen-forskningsprosjekter-havner-i-et-etisk-tomrom-/>).

være lovgivers intensjon at personer som utsettes for fysiske forsøk i slike forskningssammenhenger ikke har samme krav på beskyttelse som de som deltar i studier som faller inn under helseforskningsloven.¹⁸

En del av uenigheten mellom REK-ene har å gjøre med at testing av diagnostiske verktøy eller forskning på ulike måter å øke idrettsprestasjoner på, ikke uten videre fører til ny kunnskap om helse og sykdom. Noen regionale komiteer har tolket dette strengt og avvist prosjekter som ikke klart faller inn under mandatet, mens andre har anvendt en videre fortolkning og inkludert prosjekter som kanskje ikke vil resultere i noe nytt om sykdom og helse, men hvor forskning på mennesker eller helseopplysninger likevel inngår. I februar 2014 behandlet NEM en klage på et vedtak fattet av REK nord 31.oktober 2013.¹⁹ Saken dreide seg om å prøve ut et dataprogram for å analysere føflekker som kan tyde på hudkreft. Dataprogrammet, Nevus Doctor, skal kunne føre til forbedret diagnostikk i allmennpraksis. REK nord vurderte prosjektet til ikke å være fremleggingspliktig, mens flertallet i NEM (8 mot 4) mente at forskning som kan føre til en raskere og mer nøyaktig diagnose faller inn under lovens virkeområde. Denne saken får konsekvenser for hvordan de regionale komiteene i fremtiden vurderer hvilke prosjekter som faller innenfor lovens anvendelsesområde og hvordan kravet om ny kunnskap om helse og sykdom skal forstås. Etter NEMs avgjørelse er det grunn til å anta at langt flere prosjekter som går ut på å teste diagnostiske verktøy vil bli vurdert i henhold til helseforskningslovens krav.

NEM er altså med på å sette standarder for REKs arbeid gjennom vedtak i klagesakene. NEM spiller dermed en viktig rolle i arbeidet med å skape vilkår for likebehandling, eller mer presist: forhindre usaklig forskjellsbehandling.

EKSEMPEL 2: HOVEDREGEL, UNNTAK OG SAMFUNNSNYTTE

Spørsmålet om hva som faller innenfor eller utenfor helseforskningsloven er ett eksempel på et spørsmål som avgjøres ved bruk av skjønn, men langt fra det eneste. Av de sakene som REK vurderer er det noen problemstillinger som forutsetter mer bruk av skjønn enn andre, for eksempel spørsmål om fritak fra taushetsplikten og forskning uten samtykke.

18. Jakobsen: «Noen forskningsprosjekter havner i et tomrom».

19. <https://www.etikkom.no/vart-arbeid/komiteenes-arbeid/Uttalelser/NEM/Klagesak--Foflekk-eller-melanoma-Nevus-doctor--et-dataprogram-for-beslutningsstotte-i-primarhelsetjenesten-Saksnr-20142/-Referat-fra-REK-Nord>: <https://helseforskning.etikkom.no/ikbViewer/Content/391455/M%C3%B8tedokument%20.pdf>.

Disse sakene krever bruk av skjønn fordi et viktig moment i vurderingen er om et forskningsprosjekt er så viktig og samfunnsnyttig at man kan gjøre unntak fra hovedregelen. Helseforskningsloven § 13 slår fast at deltakelse i medisinsk og helsefaglig forskning må være basert på samtykke, med mindre annet følger av lov. Samtykket skal videre være informert, frivillig, uttrykkelig og dokumenterbart. Informasjonen skal være forståelig og tilpasset mottakergruppen. Samtykket skal heller ikke være avgitt i en situasjon der den som avgir samtykke er i en avhengighetsrelasjon til den som ber om samtykke. Selv om informert samtykke utvilsomt er hovedregelen, skjer det ofte at forskere ifølge loven får anledning til å bruke opplysninger uten at det har vært avgitt samtykke. Det kan dreie seg om forskning som benytter registerdata, journalopplysninger eller kliniske data. I slike tilfeller må komiteene vurdere hvorvidt det fins gode grunner for å avvike fra hovedregelen. Ettersom fritak fra samtykke innebærer en potensiell uthuling av personvernet, stilles det særlige krav til at begrunnelsen har overbevisningskraft og kan få allmenn tilslutning. Bekvemmelighetshensyn fra forskers side er en dårlig begrunnelse. Det at forskningen vil kunne få store og gode konsekvenser for folkehelsen er en god grunn.

Helsepersonell har taushetsplikt og er lovpålagt å hindre at andre får adgang eller kjennskap til opplysninger som angår personers helse, sykdom eller andre personlige forhold.²⁰

Unntak fra samtykke gis som regel ved at helsepersonell blir fritatt fra taushetsplikten. Helseforskningsloven § 35 gir REK myndighet til å bestemme at helsepersonell kan eller skal gi fra seg helseopplysninger til bruk i forskning, og at dette kan skje uten hinder av taushetsplikt.²¹ Det samme gjelder opplysninger innsamlet i helse- og omsorgstjenesten. Den regionale komiteen for medisinsk og helsefaglig forskningsetikk kan sette vilkår for bruken. Reglene om taushetsplikt etter § 7 gjelder tilsvarende for den som mottar opplysningene.

Et viktig moment er at fritak fra taushetsplikten bare kan gis dersom deltakernes velferd og integritet er ivaretatt og at forskningen er av vesentlig interesse for samfunnet. Dersom det gis fritak fra taushetsplikten må personvernet veies opp mot samfunnsnyttien. Spørsmålet om hva som er samfunnsnyttig er imidlertid ikke alltid lett å besvare, ikke minst fordi det alltid er litt usikkert hvorvidt prosjektet kommer i havn med det formålet som er skissert i protokollen. Dessuten vil det alltid være en viss uenighet om hva som er nyttig for samfunnet og om hvordan nytte skal defineres. Også i dette tilfellet må en skjønnsmessig vurdering for-

20. Lov om helsepersonell § 21, https://lovdata.no/dokument/NL/lov/1999-07-02-64/KAPITTEL_5?q=helsepersonelloven#KAPITTEL_5.

21. 19 https://lovdata.no/dokument/NL/lov/2008-06-20-44/KAPITTEL_7#KAPITTEL_7.

ankres i allment aksepterte oppfatninger om hva som betraktes som samfunnsnyttig. Det kan være både juridisk og etisk betenkelig at mennesker involveres i forskning uten selv å være klar over det. Samfunnsnyttien kan veie tyngre enn et krav om tradisjonelle tiltak for å sikre personvern dersom det antas at forskningen er til nytte for den gruppen det forskes på og for andre personer i samme situasjon.²² Det kan for eksempel dreie seg om å finne en bedre behandlingsmetode for livstruende sykdommer. I dette tilfellet er det også rimelig å forvente at dersom de som ikke blir spurt hadde blitt spurt, så hadde de takket ja til deltakelse.

Ny kunnskap om helse og sykdom vil som regel regnes som samfunnsnyttig. Men det er likevel slik at ikke alle forskningsprosjekter har samme nytteverdi. Studentoppgaver kan for eksempel falle inn under kategorien medisinsk og helsefaglig forskning, men har ofte karakter av å være mindre prosjekter der studentene øver seg på å anvende bestemte metoder. I slike tilfeller vil det ofte være mer problematisk å gi fritak fra taushetsplikt.

Det å gi fritak fra taushetsplikten krever altså gode argumenter som er forankret både i forskningsetiske verdier, lover og allmennmoralske oppfatninger. Det å bruke helseopplysninger fra avdøde uten å innhente samtykke fra de pårørende er et eksempel på en begrunnelse som er allment akseptert. Men dette forutsetter at prosjektet er godt og vil frembringe ny og viktig kunnskap. Når man skal gjøre unntak fra hovedregelen er prinsippet om likebehandling svært viktig. For å unngå usaklig forskjellsbehandling bør komiteene ha en tilnærmet felles forståelse av hvordan ulike argumenter skal vektas og hvilke krav som skal stilles for at unntaket skal gjøres.

HVA BØR GJØRES FOR Å SIKRE LIK PRAKSIS MELLOM KOMITEENE?

De regionale komiteene i Norge har fellesmøte en gang i året (storfellesmøtet). Dette møtet fungerer dels som opplæringsforum og dels som diskusjonsforum. Deltakere oppdateres både på nye regler nasjonalt og internasjonalt og på nye metoder eller ny teknologi innenfor forskningen som kan medføre nye og uvante forskningsetiske problemstillinger.²³ At det fins et felles forum for diskusjon av slike

22. I helseforskningsloven § 18 heter det at ett av vilkårene for å forske på personer uten samtykkekompetanse er at det er grunn til å anta at resultatet av forskningen kan være nyttig for den aktuelle personen eller for andre med samme aldersspesifikke lidelse, sykdom, skade eller tilstand.

23. Det er også etablert felles forum for de som leder sekretariatene for de ulike regionale komiteene. Sekretariatslederne møtes jevnlig for å diskutere felles retningslinjer, tolkning og anvendelse av helseforskningsloven og for saksbehandlingen i de ulike komiteene.

saker gjør det mulig å utvikle en felles forståelse for hvordan aktuelle forskningsetiske problemstillinger skal takles. På disse møtene har også hver komité ansvar for å legge fram en sak som har vært særlig utfordrende eller på andre måter reist vanskelige juridiske og forskningsetiske spørsmål. Komiteene velger rimeligvis ofte å legge fram saker som ikke er helt opplagte, hverken juridisk eller forskningsetisk. Når disse sakene diskuteres i plenum hender det ofte at det er relativt stor uenighet om hvordan saken burde vært løst. Ettersom komiteene velger å legge frem saker som ikke har vært opplagt, eller som har vært gjenstand for klagebehandling i NEM, er ikke det så rart. Men det er nettopp ved å bryne seg mot hverandres meninger og la så mange perspektiver som mulig belyse saken at man gjør det mulig å etablere tilnærmet felles standarder for hvordan lignende tilfeller skal vurderes og behandles i fremtiden. Gjennom slike diskusjoner får komitémedlemmene mulighet til å la seg opplyse og overbevise av innsikter og argumenter som de vil ta med seg inn i komitéarbeidet. Kvalitativ forskning er et eksempel på en type forskning som stadig er gjenstand for diskusjon. Kvalitativ forskning bygger på andre teorier og metoder enn det som tradisjonelt har dominert innenfor medisinsk forskning. Derfor har også NEM utviklet en veiledning for hvordan slike prosjekter skal vurderes.²⁴ I og med at kvalitative prosjekter ofte bygger på hermeneutiske og fenomenologiske tilnærminger, inkluderer vurderingen ofte diskusjoner som angår for eksempel hvordan begrepet ny kunnskap skal forstås, hva som er nytteverdien av kunnskap som ikke kan generaliseres på samme måte som studier med et stort dataomfang, eller hva som er forholdet mellom helsebegrepet og kunnskap om trivsel og livskvalitet. Gjennom slike diskusjoner utvikler det seg en felles forståelse for den metodiske tilnærmingen og den vitenskapelige verdien av slike prosjekter, noe som forhåpentligvis også medfører at færre prosjekter blir vurdert ut fra feil premisser.

Siden komiteene er mange og bredt sammensatt er det urealistisk å tro at det er mulig å unngå all ulikhet. Poenget er at diskusjon og kunnskapsutveksling vil redusere omfanget av usaklig forskjellsbehandling. En måte å gjøre dette på er at komiteene tester seg selv ved å vurdere prosjekter som allerede har vært vurdert i andre komiteer, for å se om de kommer til samme konklusjon eller om de har saklige grunner for å være uenig i den opprinnelige konklusjonen. Slik kan komiteene lære av hverandre og foreta en kritisk testing av sin egen praksis. Gjennom diskusjon og kunnskapsutveksling kan komiteene både sjekke sin egen praksis mot andres praksis og bidra til å endre felles praksis dersom det viser seg at det er nødvendig.

---

24. NEM (2010), Veiledning for forskningsetisk og vitenskapelig vurdering av kvalitative forskningsprosjekter innen medisin og helsefag.

AVSLUTNING

Før helseforskningsloven og forskningsetikkloven trådte i kraft var REK-ene rådgivende organer som primært skulle gjøre en rent forskningsetisk vurdering av prosjektene. De juridiske sidene ved forskningsprosjektene ble vurdert av andre instanser, som for eksempel Datatilsynet. Innføringen av helseforskningsloven førte til at REKs rolle ble endret fra å være et organ som skulle gi råd basert på etiske overveielser til å bli et forvaltningsorgan som skal treffe enkeltvedtak hjemlet i helseforskningsloven. Men dette betyr ikke at det ikke er behov for bruk av skjønn. Skjønnsutøvelse er en forutsetning for en god og forsvarlig forskningsetisk vurdering av de omsøkte forskningsprosjektene. En vanlig oppfatning er at bruk av skjønn kan ende opp i tilfeldige, ubegrunnede og usaklige avgjørelser som går på bekostning av likebehandling. Men vi har sett at skjønnsutøvelse ikke foregår i et etisk eller juridisk tomrom, men innenfor rammen av juridiske lover, forskningsetiske prinsipper og allmennmoralske oppfatninger. En avgjørelse basert på en skjønsmessig vurdering må samsvare med samfunnets og forskerfelleskapets oppfatninger om god etisk forskning og med oppfatninger om hva som er rimelige begrunnelser for å behandle prosjekter ulikt. Medisinsk og helsefaglig forskning er et felt hvor ting utvikler seg fort, for eksempel innenfor bioteknologi eller når det gjelder tilgangen til store mengder data. Diskusjoner om komiteenes praksis er også viktig for å kunne møte nye utfordringer med hensyn til hvilke etiske krav som skal stilles til forskningen og hvordan likebehandling over tid kan sikres på tvers av komiteene.

LITTERATUR

- Dworkin Ronald (1977), *Taking Rights Seriously*, Cambridge, Massachusetts, Harvard University.
- Ekern, Lise (2014), «Hva sier juristen?», *Forskningsetikk* 2014/1 <https://www.etikkom.no/Aktuelt/Fagbladet-Forskningsetikk/arkiv/2014/2014-1/Hva-sier-juristen/>.
- Goodin, Robert E (1986), «Welfare, Rights and Discretion», *Oxford Journal of Legal Studies*, Vol. 6.
- Grimen, Harald (2009.), «Skjønn som resoneringsform», *Profesjonsledelse og kunnskapsorganisering*. www.Profesjon.no.
- Jakobsen, Siw Ellen (2014): «Noen forskningsprosjekter havner i et tomrom», *Forskningsetikk* 2014/2 (<https://www.etikkom.no/Aktuelt/Fagbladet-Forskningsetikk/arkiv/2014/2014-2/Noen-forskningsprosjekter-havner-i-et-etisk-tomrom-/>).
- Lov om helsepersonell (helsepersonelloven), <https://lovdata.no/dokument/NL/lov/1999-07-02-64?q=lov+om+helsepersonell>

- Lov om medisinsk og helsefaglig forskning (helseforskningsloven). <https://lovdata.no/dokument/NL/lov/2008-06-20-44>
- Molander Anders, Grimen Harald, Eriksen Erik Odvar (2012) «Professional Discretion and Accountability in the Welfare State»; *Journal of Applied Philosophy*, Vol 29. No 3.
- NEM (2010), Veiledning for forskningsetisk og vitenskapelig vurdering av kvalitative forskningsprosjekter innen medisin og helsefag.
- NEM (2014), Klagesak, føflekk eller melanom? Nevus doctor – et dataprogram for beslutningsstøtte i primærhelsetjenesten (saksnr. 2014/2). <https://www.etikkom.no/vart-arbeid/komiteenes-arbeid/Uttalelser/NEM/Klagesak--Foflekk-eller-melanoma-Nevus-doctor--et-dataprogram-for-beslutningsstotte-i-primarhelsetjenesten-Saksnr-20142/>.
- REK nord: Referat komitémøte REK nord, 31. oktober 2013. Sak 2013/1793: Føflekk eller melanom? Nevus doctor – et dataprogram for beslutningsstøtte i primærhelsetjenesten. <https://helseforskning.etikkom.no/ikbViewer/Content/391455/M%C3%B8tedokument%20.pdf>.
- Sønderland, Kari (2009): «Helseforskningsloven» (sist oppdatert: 31. august 2009). De nasjonale forskningsetiske komiteene. [Online.] Tilgjengelig på <http://www.etikkom.no/FBIB/Praktisk/Lover-og-retningslinjer/Helseforskningsloven/>. [Lastet 9. oktober 2014.]

Institusjonelle rammer

Vilkår for utvikling og kultivering av forskeres forskningsetiske skjønnsutøvelse

KRISTINE BÆRØE er førsteamanuensis og postdoktor ved Institutt for global helse og samfunnsmedisin ved Universitetet i Bergen. Hennes forskningsinteresser inkluderer etiske spørsmål om prioriteringer i helse, forskningsetikk og normative utfordringer ved integrering av etisk teori og praksis.

SAMMENDRAG Hvordan og på hvilke konkrete vis kan man fra institusjonens side legge rammer for best mulig forskningsetisk skjønnsutøvelse hos forskerne som har sitt virke der? Artikkelen diskuterer (1) hva samfunnet bør kunne forvente av forskningsetisk kompetanse hos forskere; (2) de korresponderende rammebetingelsene for utvikling og opprettholdelse av forskernes kompetanse som dermed bør gjenfinnes i forskningsinstitusjonene; og (3) det forskningsetiske ansvaret som dermed kan tilskrives forskerinstitusjonenes lederskap.

NØKKEWORD forskningsetisk kompetanse, forskningsetiske reguleringer, forskningsetisk utdanning, forskningsetisk kultur og praksis, institusjonelt ansvar, skjønn.

ABSTRACT How, and in what specific ways, can research institutions provide opportunities for their scientific employees to exercise well-qualified, ethical judgement in their research? The article discusses (1) the level of research ethics competence that it is reasonable for society at large to expect researchers to possess; (2) the corresponding framework for development and maintenance of researchers' ethical competence that research institutions should be expected to implement; and (3) the research ethics responsibility that can thereby be ascribed to the leadership of research institutions.

Forskingsetikk kan oppsummeres som etablert, systematisert kunnskap om etisk akseptabel og uakseptabel forskningsadferd. Forskningsadferd omfatter alle situasjoner man påtreffer i kraft av sin rolle som forsker og favner alle sider ved forskningsprosessen (planlegging, utføring, rapportering og anvendelse). Forskningsadferd inkluderer dermed en rekke ulike ansvarsforhold – overfor forskningsdeltakere, pårørende, kolleger og institusjoner, og for miljø- og samfunnsmessige konsekvenser.

INNLEDNING

I en norsk kontekst blir forskningsetikken artikulert og forvaltet gjennom en rekke ulike reguleringsmekanismer. Vi har et velutviklet lovverk som dels angir hva som er etisk akseptabel forskningsmessig adferd og dels angir hvordan svar kan nås i mer krevende eller detaljerte tilfeller. De nasjonale forskningsetiske komiteene er rådgivende organer i forskningsetikk og skal fremme god og etisk forsvarlig forskning. I tillegg har vi regionale komiteer for medisinsk og helsefaglig forskningsetikk (REK) som spesifikt vurderer og godkjenner forskningsprosjekter innen medisin og helsefag. Videre finnes det nasjonale og internasjonale forskningsetiske retningslinjer som blant annet skal bidra til forskersamfunnets selvregulering. Dette er retningslinjer som er knyttet til ulike sider ved forskningsprosessen, som ivaretagelse av forskningsdeltakere (f.eks. Helsinkideklarasjonen (World Medical Association 2013)), krav til etisk forsvarlig vitenskapelig oppførsel (f.eks. De nasjonale forskningsetiske komiteenes generelle forskningsetiske retningslinjer (De nasjonale forskningsetiske komiteene) og publisering (f.eks. Vancouver-retningslinjene (Vancouverkonvensjonen 2011)). Lovreguleringer setter opp skranker for hva som er lovlig/ulovlig virksomhet med mulighet for straffeforfølgelse og rettskjennelse (f.eks. helseforskningsloven (Ot.prp. nr. 74 2006–2007)). Forskersamfunnets interne regler kan reflekteres i lovverket (slik sentrale elementer fra Helsinkideklarasjonen gjenfinnes i helseforskningsloven) men utover dette er deres regulerende myndighet avhengig av sanksjonerende institusjoner med mandat til å reagere på etisk uakseptabel forskning med refs og potensiell utestengelse.

Vi har med andre ord et omfattende, regulerende apparat på plass for å støtte opp om akseptabel forskningsetisk praksis. Et slikt apparat er imidlertid ingen garanti for at forskningen faktisk skjer i samsvar med reglene. Det kan være flere grunner til det. Overtramp kan skje utilsiktet når kunnskap og forståelse for forskningsetiske hensyn mangler, eller med overlegg når andre, ikke-etiske hensyn som

egeninteresse og karrieremuligheter blir handlingsveiledende for forskeren. Institusjonelle betingelser for forskningspraksis må utvikles for å kunne motarbeide uakseptabel praksis som skjer både med og uten vitende og vilje.

Jeg vil i dette kapitlet forsøke å gi konkrete svar på spørsmålet: Hvordan og på hvilke vis kan man fra institusjonens side legge rammer for best mulig forskningsetisk skjønnsutøvelse hos forskerne som har sitt virke der?

Et velbegrunnet svar på spørsmålet forutsetter at vi må kunne kartlegge betingelser for god forskningsetisk skjønnsutøvelse hos den enkelte forsker, for så å operasjonalisere disse betingelsene til korresponderende rammebetingelser for forskningsinstitusjoner. Jeg vil starte med å klargjøre mer i detalj hva som ligger i begrepene «skjønnsutøvelse», «etisk kompetanse», og hvordan forskningsetisk skjønnsutøvelse må forstås i sammenheng med det regulerende rammeverket som eksplisitt fastsetter de normative premissene for forskningen. Grimen og Molanders utlegning av «skjønn» forstått som en form for praktisk resonneringsmodell og Rests modell for etisk kompetanse vil her hjelpe oss langt på vei. Mot denne bakgrunn vil jeg så konkretisere 1) hva samfunnet forøvrig med rimelighet bør kunne forvente av forskningsetisk kompetanse hos forskere; 2) de korresponderende rammebetingelsene for utvikling og opprettholdelse av forskernes kompetanse som dermed bør gjenfinnes i forskningsinstitusjonene; og 3) det forskningsetiske ansvaret som på bakgrunn av dette kan tilskrives forskerinstitutionenes lederskap.

Et velbegrunnet svar på spørsmålet krever også at man diskuterer hvordan man skal forholde seg til konflikter som kan oppstå mellom ulike ansvarshavende og deres forskningsetiske skjønsmessige vurderinger av en og samme situasjon. I forlengelsen av dette, oppstår følgende spørsmål: Tilsier denne typen konflikter at den enkelte forsker ikke har behov for optimal forskningsetisk kompetanse, så lenge andre aktører kan ivareta sikringen av en forskningsetisk, forsvarlig praksis? Eller er andre kontrollsystemer overflødige dersom institusjonene legger til rette for optimal forskningsetisk kompetanse hos sine ansatte? Jeg avslutter kapitlet med å drøfte utfordringer forbundet med konflikter mellom ulike aktørers skjønnsutøvelse og hvordan dette bør håndteres.

FORSKNINGSETISKE SKJØNN – EN FORM FOR PRAKTISK RESONNERING

Grimen og Molander understreker den viktige distinksjonen mellom to betydninger av «skjønn» (Grimen og Molander 2008: 180–184). På den ene siden snakker vi om det å ha «rom for skjønn», «skjønsmessige fullmakter» og «skjønnsmynd-

dighet». Denne form for skjønn kaller Grimen og Molander «strukturelt skjønn». Det strukturelle skjønnet til forskere er alltid strukturert i henhold til visse standardiserte rammer, det vil si lover og regler, for hva man generelt sett kan foreta seg. Betegnelsen viser til det avgrensede, ikke-regulerte handlingsrommet forskere har til å sette egne standarder for sin praksis. På den andre siden betegner «skjønn» den erkjennelsesmessige aktiviteten som pågår innenfor dette handlingsrommet. «Skjønn» refererer da til selve erkjennelsesprosessen som utspiller seg når man selv må finne frem til den beste måten å vurdere et objekt, en praksis, en situasjon og hvilken handling som er påkrevet. Det skjønnet betegner Grimen og Molander «epistemisk skjønn», og det er denne evnen vi refererer til når vi snakker om «forskningsetisk skjønnsutøvelse».

Grimen og Molander anvender Stephen Toulmins modell for praktisk resonnering når de beskriver hvordan vår epistemiske skjønnsutøvelse faktisk virker (Toulmin (1958) 2003). Modellen skisserer relasjonen mellom situasjonen man befinner seg i og handling man i situasjonen ender opp med å utføre. For å bringe situasjonsbeskrivelsen over i handling trenger vi normer; vi responderer på situasjonen i lys av normer vi er fortrolige med og som forteller oss hva situasjonen krever at vi gjør. Oppdager vi en husbrann, vet vi at brann kan være skadelig og må forhindres, og handler i henhold til normen som tilsier at blir vi vitne til en brann må vi ringe brannvesenet umiddelbart.

Selve situasjonsbeskrivelsen «overleveres» heller ikke under normale omstendigheter ferdig fortolket til oss. Vi «leser» situasjonen i lys av det Grimen og Molander kaller «identifikasjonsregler». Vi må for eksempel identifisere en situasjon som forskningsetisk relevant for å vurdere handlingsalternativer i lys av spesifikke forskningsetiske normer. Fordi vi vet at kravet om å behandle forskningsobjekter som moralske subjekter tilsier at de skal samtykke til å bli forsket på, vet vi at betingelsene for samtykke er relevante hensyn også i situasjoner der vedkommende er ute av stand til å gi oss dette. Skal vi sikre at vedkommende allikevel blir behandlet som et moralsk subjekt til tross for at ordinære betingelser for å sikre samtykke ikke er tilstede, påkaller situasjonen videre etisk resonnering.

Når normene tydelig peker ut handlingsalternativet for oss, vil vi si at de er sterke normer, som i tilfellet med den observerte brannen. Men normer melder seg for oss med ulik grad av styrke og kan også fremstå som svake. Det kan være flere grunner til at normene kan betegnes som «svake». Normene kan være i) så generelt formulert at vi må bruke skjønn for å avgjøre hvordan de kan anvendes i en bestemt situasjon. De kan være ii) flertydige, det vil si at de peker ut flere handlingsalternativer som vi skjønnsmessig må velge blant. I tillegg kan distinkte normer iii) stå i konflikt med hverandre i den forstand at flere er relevante for situa-

sjonsbeskrivelsen, men de peker ut uforenlige handlinger. I slike situasjoner trenger vi også skjønn for å avgjøre hvilken norm vi skal følge.

Grimen og Molander definerer skjønn ved normenes grad av styrke: Svake normer påkaller skjønnsutøvelse, og jo svakere de er jo mer skjønn må vi anvende (Grimen og Molander 2008). Tilsvarende kan også sies om identifikasjonsreglene. Jo mindre tydelig veiledning de gir oss i hvordan vi skal oppfatte ulike situasjoner, jo mer skjønn påkalles for i det hele tatt å kunne gi en dekkende situasjonsbeskrivelse.

I en forskningskontekst kan skjønnsutøvelse altså knyttes både til det å beskrive detaljene i en situasjon som forskningsetisk relevante og til det å finne gode løsninger på situasjonen slik man oppfatter den. Som vi straks vil se, er skjønnsutøvelse svært sentralt i det mer omfattende begrepet «forskningsetisk kompetanse». I tillegg til skjønnsutøvelse inkluderer dette begrepet også personlig motivasjon, som er avgjørende for at forskningsetiske handlinger faktisk blir satt ut i livet.

FORSKNINGSETISK SKJØNN OG KOMPETANSE

J. Rests moralpsykologiske modell beskriver moralsk kompetanse i henhold til fire komponenter (Rest, 1994: 156):

1. moralsk sensitivitet (vi må kunne fortolke situasjonen);
2. moralsk dømmekraft (vi må kunne bedømme hvilke handlinger som er riktige og hvilke som er gale);
3. moralsk motivasjon (vi må prioritere moralske verdier relativt til andre verdier); og
4. moralsk karakter (vi må ha mot, må kunne stå imot og overkomme distraksjoner, samt klare å implementere).

Forskningsetisk kompetanse kan i tråd med denne modellen fungere som en samlebetegnelse for:

1. evne til å lese forskningsetisk relevante situasjoner på en nyansert og dekkende måte;
2. evne til å felle praktiske dommer om hva situasjonen påkrever av handling;
3. vilje til å prioritere forskningsetiske verdier; og
4. evne til å handle i tråd med det man bedømmer som det beste etiske alternativet, til tross for omkostninger dette kan ha for andre og en selv.

Denne modellen for forskningsetisk kompetanse tydeliggjør at god skjønnsutøvelse er en avgjørende, men ikke en tilstrekkelig betingelse for akseptabel forskningsetisk praksis; skjønnsvurderinger som finner sted i 1' og 2' må omsettes i handling i 4' som igjen forutsetter at man erkjenner nødvendigheten av å prioritere forskningsetiske verdier relativt til andre i 3'. Forskningsinstitusjonene må derfor adressere alle disse fire komponentene i forskningsetisk kompetanse dersom målet er å stimulere til god forskningsetisk praksis. Det er verdt å merke seg at dersom forskningsinstitusjonene blir barrierer mot at skjønnsutøvelse omsettes til praksis (ved f.eks. frafall av økonomisk støtte ved prosjektets utsettelse som en følge av at forskeren oppdager etisk relevante forhold som krever ny godkjenning fra REK, eller manglende prosedyrer for å håndtere mistanke om vitenskapelig uredelighet på en ryddig måte), kan vilje og interesse for å utøve god skjønnsutøvelse også undergraves. Og omvendt, om man ikke sørger for god innføring i forskningsetiske forhold og etisk resonnering, hjelper det lite å fremsette absolutte krav om forskningsetisk adferd. Det er derfor ikke hensiktsmessig å utvikle rammebetingelser som en respons til de ulike komponentene uavhengig av hverandre, og institusjonsledelsen bør sørge for at rammebetingelsene utvikles systematisk under ett. I den videre fremstillingen forutsetter jeg dette som et avgjørende premiss.

I det følgende beskriver jeg først situasjoner som påkaller de sidene ved forskningsetisk skjønn som angår sensitivitet og dømmekraft og foreslår konkrete, støttende, institusjonelle rammebetingelser. Videre diskuterer jeg forhold som bidrar til etisk motivasjon og karakterdannelse og de institusjonelle rammene som kan tenkes å fremme disse komponentene.

FORSKNINGSETISK SKJØNNSUTØVELSE: SENSITIVITET OG DØMMEKRAFT

Særlig når de forskningsetiske normene er svake, trenger vi skjønn for å vurdere både hva som står på spill i situasjonen vi befinner oss og hvilken handling som vil være en riktig respons. Logisk sett er dømmekraftens vurdering av riktig respons betinget av at vi allerede har oppdaget at situasjonen innebærer etisk relevante utfordringer. Forskerne kan ikke forventes å intuitivt, alene på bakgrunn av egen allmenmoral, være i stand til å avlese forskningsetisk relevante hensyn i enhver tenkelig situasjon. Allmenmoralen er primært rettet mot hverdagslivets etiske utfordringer og ens rolle som familiemedlem, venn, kollega, medmenneske og borger, og ikke mot spesifikke etikkdisipliner. Forskningsetikken har gjennom historien utviklet seg som en egen diskurs på bakgrunn av spesifikke hendelser og

problemstillinger som har oppstått i ulike forskningssammenhenger. I så måte er det rimelig å anta at forskningsetikken vil strekke seg utover allmenmoralen med hensyn til problemstillingene den rommer, selv om den som spesifikk fagdisiplin er fullt ut forenlig med forskerens allmenmoral. For å sikre sensitivitet overfor forskningsetisk relevante hensyn må forskeren derfor eksponeres for forskningsetikkens fokusområder. Følgelig må en avgjørende, institusjonell rammebetingelse for god forskningsetisk skjønnsutøvelse være å sikre at forskerne har kjennskap til de ulike elementene som (per dags dato) inngår i forskningsetikken. Målet må være å gi en så bred oversikt som mulig, ettersom vilkårlige tematiske utvalg kan bidra til at viktige etiske utfordringer blir oversett i fremtidige møter. Pedagogisk kan dette naturligvis tilrettelegges på ulikt vis, men det finnes oversiktsartikler som kan være til god hjelp i utvikling av læringsopplegg (se for eksempel (Pimple 2002) og Forskningsetisk bibliotek (De forskningsetiske komiteene)). I tillegg vil en gjennomgang av eksisterende forskningsetisk lovverk og retningslinjer bidra til å kaste lys over tematiske områder som påkaller respons, og kan i så måte påvirke forskerens forskningsetiske sensitivitet.

Når forskere først har erkjent at situasjonen de befinner seg i er etisk problematisk, kan sterke normer i forskningsrelevant lovverk og retningslinjer være til god hjelp ved å peke ut etisk akseptable handlingsalternativer. Lovene og retningslinjene kan også representere svake normer, og mer skjønnsutøvelse vil da være påkrevd.

I tillegg vil jeg også legge til at skjønn kan være påkrevet for å skjelne mellom situasjoner der man kan stole på sin egen dømmekraft og situasjoner som krever at man diskuterer situasjonen og handlingsalternativer med andre. Noen ganger bør man f.eks. kontakte involverte parter for å få en sak tilstrekkelig belyst, andre ganger er ikke det nødvendig. Noen saker bør fremlegges en komité som er satt sammen for å sikre en adekvat beslutningsprosess, i andre saker er dette unødvendig. Hvis det ikke finnes klare regler for hvordan ulike etisk spenningsfylte situasjoner skal håndteres, blir det opp til forskeren selv å initiere den videre prosessen.

Denne siste form for skjønnsutøvelse vil være tett knyttet til den enkeltes forståelse av sin egen rolle som forsker og hvilken skjønnsmyndighet som følger med denne rollen lokalt (i forhold til arbeidsplassen) så vel som globalt (i forhold til samfunnet). En ideell fortolkning av de ulike trekkene som former rollen som *forsker*, kan identifiseres intellektuelt og uavhengig av miljøet man arbeider i. Hvorvidt man klarer å leve opp til den ideelle fortolkningen av forskerrollen vil derimot i stor grad være betinget av rammevilkårene ved arbeidsplassen for å gjøre nettopp det.

Uetisk forskningspraksis som følger av *utilstrekkelig skjønnsutøvelse* har trolig som regel lite å gjøre med ond vilje. Problemet vil antakelig ofte være mangel på kunnskap om hva som kjennetegner en god praksis, hva som faktisk finnes av lover og regler og hva som betinger uetisk adferd, samt et fraværende fokus generelt i mange fagmiljøer på forskningsetiske utfordringer knyttet til forskningsprosjektene. Forskningsinstitusjoner som søker å sikre en forskningsetisk forsvarlig praksis må, i tillegg til opplæring i tematikk og regelverk, legge til rette for en kultur og et arbeidsmiljø der skjønnsmessige, etiske utfordringer kan problematiseres og diskuteres. Som et eksempel kan man i forbindelse med seminarer sørge for at de presenterte prosjektene alltid også blir belyst med henblikk på potensielle forskningsetiske utfordringer. I tillegg bør arbeidsplassen stimulere til selvrefleksjon over hva det innebærer å være forsker, hvilke ansvar man bærer, overfor hvem man er ansvarlig og hvor grensene går for hva som kan håndteres ved egne skjønnsvurderinger. For eksempel, hva slags avvik fra forskningsprotokoll bør innrapporteres til REK og hva kan passere ubemerket så lenge en selv finner det etisk ansvarlig?

Forskningsetisk kompetanse vil ideelt sett kreve at man er i stand til å håndtere alle sider ved skjønnsutøvelse på et akseptabelt vis. Eller for å si det på en annen måte: Forskningsetisk kompetanse innebærer skjønnsutøvelse som ikke med rimelighet kan kritiseres. All den tid organiseringen av forskningsinstitusjonene kan påvirke de ansattes skjønnsutøvelse positivt gjennom stimuleringsiltak, følger samtidig institusjonenes ansvar for å rydde unna ulike hindre for at så kan skje.

FORSKNINGSETISK MOTIVASJON OG INTEGRITET TIL Å HANDLE I TRÅD MED EGNE DOMMER

De to siste komponentene i Rests modell for etisk kompetanse berører aktørens beveggrunner for å handle etisk (Rest 1994). Den tredje komponenten understreker aktørens prioritering av etiske verdier på bekostning av andre verdier. En person med etisk kompetanse vil for eksempel ikke fremme egeninteresser knyttet til tidseffektiv innhenting av datamateriale hvis dette innebærer at man ikke sikrer tilstrekkelig informert samtykke hos forskningsdeltakerne. Den fjerde og siste komponenten angår personlighetstrekk som lar en handle i tråd med sine overbevisninger til tross for at dette kan ha større personlige omkostninger for vedkommende. Kort oppsummert kan vi si at denne komponenten handler om aktørens integritet.

Overordnede mål og insentiver som fremmer forskerinstitutionens og forskernes kunnskapsproduksjon uten direkte krav om å inkludere forskningsetiske per-

spektiver (som høy publikasjonsrate og individuell finansiell gevinst ved et bestemt antall publikasjoner), kan undergrave motivasjon til å prioritere etiske verdier i forskningen. I tillegg kan de personlige omkostningene (som kollegiale konflikter, dårlig psykososialt arbeidsmiljø) øke i tilfeller der det å gi etiske verdier prioritet, komme i konflikt med andre verdier institusjonsledelsen er klar på at den søker å realisere (innhenting av nyere og mer relevante data kan for eksempel komme i konflikt med krav om effektiv tidsbruk og publikasjonspoeng). Sett i forhold til den fjerde komponenten i Rests modell betyr dette at jo mer som må forsakes for å handle i tråd med etisk overbevisning, jo tyngre kan det oppleves å ivareta sin integritet ved å handle forskningsetisk akseptabelt.

En forskningsinstitusjonsledelse som er sitt ansvar bevisst, må derfor sørge for at de samlede insentiver ved arbeidsplassen ikke fungerer slik at de undergraver forskningsetisk motivasjon. Videre kan ledelsen også etablere insentiver som direkte fremmer motivasjon til å implementere forskningsetiske perspektiver, som for eksempel åpne evalueringsprosesser der rapportering om forskningsprosjektenes etiske utfordringer utgjør et av evalueringskriteriene. Et annet alternativ som vil kunne fremme forskningsetisk oppmerksomhet og interesse er å arrangere essay-konkurranse for de ansatte om etiske utfordringer de møter i sitt arbeid. I tillegg er det åpenbart at dersom strukturelle forhold ved arbeidsplassen (som mulighet for tvungen omplassering eller for å miste jobben) øker omkostningene ved å følge sine oppfatninger om hva som er forskningsetisk forsvarlig, så må disse barrierer fjernes.

TRENGER VI FORSKNINGSETISKE KONTROLLINSTANSER DERSOM FORSKERNE SELV HAR SOLID FORSKNINGSETISK KOMPETANSE?

Dersom institusjonene sørger for god forskningsetisk kompetanse hos forskerne, trenger vi da forskningsetiske kontrollinstanser? I en artikkel i *Journal of Medical Ethics* argumenterer Dyck og Allen for at rollen til de etiske komiteene som har oppsyn med og godkjenner forskningsprosesser, bør reduseres kraftig. Kun i spesielt vanskelige saker som involverer spesielt sårbare forsøkspersoner bør komiteene ha ansvar for å vurdere den forskningsetiske kvaliteten på prosjektet, hevdes det, ellers bør komiteenes rolle primært være å gi råd til forskere som dermed bærer hele ansvaret for den etiske kvaliteten på prosjektet (Dyck and Allen 2013). I et tilsvaret til artikkelen påpekes det at Dyck og Allen diskuterer rollen til forskningsetiske komiteer på feil premisser (Dunn 2013). Komiteenes rolle er ikke først og fremst å *overvåke* forskerne og deres vurderinger basert på mistenkeliggjøring

av forskernes redelige hensikter. Komiteene fungerer primært som organer for overveide beslutninger om hva som er etisk forsvarlig og uforsvarlig.

Vi kan dele opp argumentet mot Dunns, mot Dyck og Allens forslag, i flere delargumenter. Minst fire sider ved beslutninger kan styrkes gjennom komiteenes vurderinger. Det er epistemologisk sett grunn til å anta at kvaliteten på de etiske vurderingene øker dersom flere personer med ulik bakgrunn og erfaring diskuterer hvorvidt prosjektene bør tilrådes eller ei. Grunnen til dette vil være at jo flere ulike perspektiver og interesser som blir presentert i en diskusjonsprosess, jo bedre opplyst blir problemkomplekset og jo mindre er sjansen for at vurderingene blir basert på uvitenhet og begrenset forståelse av hva som kan stå på spill for ulike parter. I så måte kan en komitées sammensatte vurderingsevne tenkes å fungere bredere enn en forskningsgruppe, der en av medlemmenes fellesinteresser er å gjennomføre det foreslåtte prosjektet.

Videre er det også grunn til å hevde at en sammensatt komité med ulike perspektiver og interesser representert også innehar en politisk legitimitet som forskergruppen som står bak prosjektet mangler. Dette vil særlig være tilfelle dersom etikkomiteene er opprettet gjennom overordnede organer uten særinteresser og ikke primært er sammensatt av tilfeldig utplukkede ansatte ved forskerinstitutionene selv. I tillegg har enkelte komiteer mandat til å forhåndsgodkjenne prosjekter mulighet til å sikre lik forskningsetisk praksis nasjonalt og internasjonalt.

Gjennom å gjøre vurderingene offentlig tilgjengelig kan komiteer inkorporere begrunnelser for vurderingene andre steder og sørge for at samme premisser blir lagt til grunn for alle prosjekter med mindre det er relevante forskjeller mellom dem. I disse sammenstillingsvurderingene må komiteen utøve kollektivt skjønn. Disse skjønnsvurderingene kan i neste omgang gjøres til gjenstand for nye kritiske vurderinger av andre komiteer som skal behandle liknende saker. I så måte kan åpne beslutningsbegrunnelser også bidra til «inter-kollektiv» skjønnsutøvelse og nasjonal og internasjonal politisk debatt om forskningsetiske spørsmål. Forskerne selv har ikke samme mulighet som godt organiserte etikkomiteer til å ivareta disse ulike politiske sidene.

Forskingsamfunnets egen kontrollinstans med hensyn til publisert forskning vil heller ikke fullt ut kunne erstattes av forskingskompetente forskere. Så lenge det ikke finnes noen garanti for at en og annen forsker ikke vil falle for fristelsen og ta snarveier ved publisering av forskningsresultatene, er slike kontrollinstanser påkrevd for at samfunnet forøvrig skal kunne ha tillit til den publiserte forskningen.

Så kunne man kanskje spørre: Trenger forskerne egen forskningsetisk kompetanse hvis vi har solide kontrollmekanismer? Forskningsetiske komiteer og tidsskriftredaktører kan tenkes å ha et større eller mindre ansvar for forskningsetiske

vurderinger. Men selv om kontrollinstansene har et omfattende oppdrag som samlet inkluderer alle fagområder og mange sider ved et prosjekt, er forskernes egen forskningsetiske kompetanse ikke av den grunn mindre påkrevet for planlegging og konkret gjennomføring. Slik kompetanse trengs både i metode og studiedesign, sensitivitet og varsomhet under utførelsen av studiene og fremstilling og rapportering av resultatene. Forskeren er også tettest på situasjoner der etisk relevante problemstillinger kan oppstå. Deres rolle i forhold til å oppdage og initiere videre belysning av forskningsetiske utfordringer er uvurderlig. For å kvalifisere til dette arbeidet trenger vi forskere med godt skjønn og generell forskningsetisk kompetanse.

HVILKE PROBLEMER KAN VI FORVENTE MED HENSYN TIL OVERLAPP I AKTØRERS FORSKNINGSETISKE KOMPETANSE?

I utgangspunktet burde det ikke være noe problem at alle aktører innen forskningen har høy forskningsetisk kompetanse. Den underliggende problemstillingen som likevel adresseres her har å gjøre med at når omsetting av regelverk og avveining av ulike hensyn krever skjønn, vil vi uvegerlig komme i en del situasjoner der ulike aktørers skjønnsvurderinger kommer i konflikt. Det er et karakteristisk trekk ved skjønnsbruk i reelle situasjoner at ulike aktører vil komme frem til ulike konklusjoner. Forklaringen på dette kan relateres til det Rawls har kalt «burdens of judgment» (Rawls 1993). Ulike faktorer vil påvirke hvordan skjønnnet vårt operer når normene er svake. En av faktorene som Rawls nevner, er de ulike erfaringer vi gjør oss gjennom livet. Erfaringene bidrar til å forme våre verdioppfatninger. Følgelig vil en tilstrekkelig ulik erfaringsbakgrunn kunne forklare at skjønn kan utøves og oppfatninger formes forskjellig på bakgrunn av ulike verdier i én og samme kontekst.

Hvis både forskere og kontrollinstanser vurderer det samme prosjektet og kommer frem til ulike konklusjoner om hvorvidt det er etisk akseptabelt å gjennomføre eller publisere det, oppstår spørsmålet om hvem som skal kunne avgjøre saken ved uenighet. En måte å nærme seg et svar på dette spørsmålet vil være å undersøke om forskermiljøet eller kontrollinstansen har en særskilt legitim autoritet til å avgjøre spørsmålet. Dette spørsmålet kan avgjøres ved å undersøke om de respektive vurderingene skiller seg fra hverandre med hensyn til hvordan skjønnsvurderingene har funnet sted, det vil si, langs en epistemologisk akse.

En annen tilnærming vil være å undersøke om vurderingene har ulik grad av politisk legitimitet. Dette kan på den ene siden være et spørsmål om hvem samfunnet forøvrig rent empirisk vil tilkjenne størst autoritet. På den andre siden er

dette også et spørsmål om det finnes gode normative grunner til å utrope den ene part som en mer autoritativ aktør en den andre. For eksempel, bør kontrollinstansen tilkjennes autoritet fordi den ivaretar en kontrollfunksjon som er avgjørende for befolkningens tillit til forskningen som bedrives? Dette argumentet lar seg vanskelig forsvare om ikke instansen også samtidig er organisatorisk regulert på et tillitvekkende vis.

En tredje løsning er å etablere et overordnet organ som de ulike partene kan klage saken inn for. Denne instansen bør i tillegg til vurdering av saksuenigheten også legge vekt på hvilken samfunnsmessig rolle kontrollinstansene faktisk skal betjene og hvilken normativ legitimitet de har til å ivareta denne rollen gjennom måten de organiserer i sitt arbeid på.

KONKLUSJON: INSTITUSJONELLE BETINGELSER TIL STØTTE FOR FORSVARLIG FORSKNINGSETISK PRAKSIS

Jeg har med referanse til Grimen og Molanders modell for skjønnsutøvelse knyttet forskningsetisk skjønnsutøvelse til det solide rammeverket av lover, regler og retningslinjer vi har på dette feltet her i Norge. Ved hjelp av Rests modell for moralsk psykologi har jeg forstått forskningsetisk kompetanse i henhold til to erkjennelses- og to handlingsorienterte komponenter. Disse ulike sidene ved etisk kompetanse påkaller systematisk gjennomtenkte, institusjonelle rammebetingelser for å støtte opp under og fremme en forskningsetisk forsvarlig praksis. Institusjonsledere som erkjenner sitt eget forskningsetiske ansvar og ser nødvendigheten av å jobbe kontinuerlig med ansattes forskningsetiske kompetanse, bør søke å forene og fremme forskernes etisk sensitivitet, dømmekraft, motivasjon til å prioritere etiske verdier over andre, og evne til å omsette etiske oppfatninger i handling. Følgende liste oppsummerer tiltakene jeg har diskutert i dette kapitlet. For å utvikle og opprettholde god forskningsetisk kompetanse hos forskere, bør man:

- ▶ etablere program for utvikling av forskernes forskningsetiske kompetanse gjennom grundig opplæring i eksisterende lov- og regelverk, forskersamfunnets egne retningslinjer og forskernes ansvarsområder;
- ▶ etablere arenaer for opprettholdelse av forskernes forskningsetiske kompetanse gjennom regelmessige diskusjonsfora for forskningsetiske utfordringer;
- ▶ etablere insentiver knyttet til evaluering og rapportering for å fremme et kontinuerlig forskningsetisk fokus blant ansatte;
- ▶ fjerne (utilsiktede) barrierer for å handle forskningsetisk forsvarlig;

- ▶ etablere kanaler for rapportering, og prosedyrer for rimelig håndtering av uetisk adferd og vitenskapelig uredelighet;
- ▶ etablere prosedyrer for håndtering av skjønnsmessig uenighet mellom forskere – og mellom forskere og andre, evaluerende institusjoner.

LITTERATUR

- De nasjonale forskningsetiske komiteene. «Forskningsetisk bibliotek.» <https://http://www.etikkom.no/FBIB/>: De nasjonale forskningsetiske komiteene.
- De nasjonale forskningsetiske komiteene. «Genrelle forskningsetiske retningslinjer.» <https://http://www.etikkom.no/forskningsetiske-retningslinjer/Generelle-forskningsetiske-retningslinjer/>: De nasjonale forskningsetiske komiteene.
- Dunn, Michael. 2013. «Getting the justification for research ethics review right.» *Journal of medical ethics* 39(8):527–528.
- Dyck, Murray and Gary Allen. 2013. «Is mandatory research ethics reviewing ethical?» *Journal of medical ethics* 39(8):517–520.
- Grimen, H. og A. Molander. 2008. «Profesjon og skjønn» I *Profesjonsstudier*, red. A. Molander, Terum, L.I. (red.). Oslo: Universitetsforlaget, 179–196.
- Ot.prp. nr. 74. 2006–2007. Lov om medisinsk og helsefaglig forskning (helseforskningsloven). Helse- og omsorgsdepartementet.
- Pimple, K.D. 2002. «Six domains of research ethics: A heuristic framework for the responsible conduct of research.» *Science and Engineering Ethics* 8:191–205.
- Rawls, J. 1993. *Political Liberalism*. New York: Columbia University Press.
- Rest, J.R. 1994. «Background: Theory and Research.» I *Moral Development in the Professions: Psychology and Applied Ethics*, red. J.R. Rest & D. Narváez. New York & London: Psychology Press, 1–26..
- Toulmin, S. (1958) 2003. *The uses of argument*. New York: Cambridge University Press.
- Vancouverkonvensjonen. 2011. <http://www.icmje.org/icmje-recommendations.pdf>: International Committee of Medical Journal Editors
- World Medical Association. 2013. «Helsinki Declaration.» <http://www.wma.net/en/30publications/10policies/b3/index.html>: World Medical Association.